

KRISTÓ GYULA:

I. ISTVÁN ÉS CSALÁDJA ÁRPÁD-KORI TÖRTÉNETÍRÁSUNKBAN

Szent István halálának 900 éves évfordulóján, 1938-ban a magyar történettudomány két hasonló tematikájú tanulmánnyal is adózott a nagy király emlékének,¹ s István születésének 1970-ben megünnepeelt millennia² sem mulasztotta el nagy vonalakban számba venni István utóélete néhány vonását.³ E dolgozat megjelenésének időbeli közelsége az István-évforduló dátumához merőben véletlenszerű. A téma-választást nem az „ezer esztendő” varázsa, hanem egy más, mennyiségileg sokkal kisebb időtávlat magyarázza, az, hogy az I. István halálának 900. és születésének 1000. évfordulója között eltelt mintegy harminc év alatt alapvetően megváltozott történettudományunk szemlélete, történetkutatásunk metodikája. Ma már rendelkezünk olyan szempontokkal, amelyek alkalmazása — még alapos, de sokszor egyoldalú vizsgálatnak alávetett kérdések elemzésénél is — új eredményekkel kecsegtet. Ma már jobban, árnyaltabban tudjuk, mint korábban tudták, hogy a narratív források — köztük krónikáink — eszmeáramlatok gyűjtőmedencéi. Amikor tehát alábbi dolgozatunkban egy kor tükröződését kívánjuk végigkísérni narratív irodalmunk egy szakaszán, nem elsősorban a korra vonatkozó pozitív ismereteinket akarjuk pontosabbá tenni, hanem ennek a meg-megújuló tükrözésnek az *optikáját* kívánjuk regisztrálni. Azaz végső fokon az I. István korát, problematikáját „letükröző” időszakok szellemi arculatának egy-egy mozaikját szeretnénk felvázolni. Rendkívül megnehezíti vállalt feladatunk teljesítését az a körülmény, hogy korai, Árpád-kori narratív irodalmunk több darabjának — különösképpen a XIV. századi krónikakompozíció egyes betéteinek — a kronológiája máig nincs kielégítő módon tisztázva. Úgy véljük azonban, az eszmei arculat főbb kontúrjainak megragadása nincs *szoros* függésben forrásaink *pontos* kronológiájától, ilyen módon a krónikakompozíció különböző darabjai filiációjának egyes pontokon meglevő tisztázatlansága nem menthet fel bennünket az ideológiai vonal vizsgálata alól.

Újabban Mályusz Elemér kutatásai hozták ismét élesen felszínre, hogy a korai narratív források egymásnak ellentmondó beállításai rendkívül lényeges szemlélet-

¹ SZEKFŰ GYULA: Szent István a magyar történet századaiban. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján (továbbiakban: SziE) III. Bp. 1938. 1—11; EMBER GYÖZÖ: Szent István a középkori magyar történetírásban. SziE III. 257—275.

² A hagyományos felfogás (DÖRY FERENC: Szent István családi története. SziE II. 562—564.) 975-re tette István születésének évét, újabban MÁLYUSZ ELEMÉR [I. István születési éve. Levéltári Közlemények, 39 (1968) 199—204.] kísérte meg annak bizonyítását, hogy I. István 969-ban született.

³ Az 1970. évi István-millennium publikált anyagából — korántsem a bibliográfiai teljesség igényével — I. BARTHA ANTAL: I. István király. Bp. 1970.; BÓNIS GYÖRGY: István király, az államalapító. Magyar Tudomány, 77 (1970) 777—786.; ELEKES LAJOS: István király. Társadalmi Szemle, 25 (1970) 66—75.; GYÖRFFY GYÖRGY: István király emlékére — In memory of King Stephen. István király Emlékiállítás — Commemorative Exhibition of King Stephen. Az István Király Múzeum Közleményei D. sorozat No. 75. Székesfehérvár 1970. 5—17. SZÜCS JENŐ: István király *Intelméi* — István király állama. Valóság, 13 (1970) 10. sz. 1—8. old. — L. még A Magyar Történelmi Társulat hírei. Századok, 104 (1970) 1071, 1073—1076.

koncepció-, ideológia-változások kifejezői.⁴ Márpedig az István személyével és családjának tagjaival (ez a tematika az Árpád-kori krónikások legtöbbszörének felfogása szerint — a dinasztikus elv érvényesítése folytán — kimerítette az István-kor problematikáját!) foglalkozó kora középkori történetírás éppen e pontokon lépten-nyomon ellentmondásba került önmagával; így ez a témaválasztás — a millennium ténylegétől függetlenül is — alkalmasnak látszik a vállalt feladat teljesítésére.

I.

A XIV. századi krónikakompozíció 63. fejezete valamelyik István- és az Imre-legenda ismeretére és felhasználására utal: „Gézának pedig, akit isteni jóslat intett, Gyula leányától, Sarolttól az Úr megtestesülésének 969. évében fia született, Szent István király, miképpen meg van írva a boldogságos István király legendájában...⁵ De ne tegyük, ami már téve van, és ne adjuk elő, ami már előadatott: így hát nem írjuk le, hány és minő⁶ virtusokkal ékeskedett, és mily buzgó volt isten szolgálatában Krisztus szent hitvallója, Imre herceg. Aki ezt tudni kívánja, teljességgel megértheti e boldogságos hitvalló legendájából az ő szent társalkodását. Röviden és sommásan mi csak azt akarjuk inkább megírni, amit más írók elmellőztek.”⁷

Noha kétségtelen, hogy a 63. fejezet írója ismerte és felhasználta az egyik István-legendát, mégis csak az Imre-legendára utal úgy, hogy annak tartalmát nem ismétli meg. Megítélésünk szerint eme, az Imre-legendára nyilvánvalóan vonatkozó és érvényes megállapítás az István-legendára is kiterjeszhető. Egyrészt: a szöveg „De ne tegyük, ami már téve van, és ne adjuk elő, ami már előadatott” passzusa István uralkodása tárgyalásának kezdetén hangzik el, s a krónikakompozíció István-ábrázolása — figyelembe véve a szent királynak a XII—XIV. században dívó kultuszát — István jelentőségéhez képest nagyon vérszegény, sovány; azt a benyomást kelti, mintha a krónikás tartózkodnék az István-legendák mind szó szerinti átírásától, mind tartalmi kivonatolásától. Másrészt: a krónikásnak saját íráscélját körvonalazó megjegyzése — „mi csak azt akarjuk inkább megírni, amit *más írók* elmellőztek” — nyilván nemcsak az Imre-legenda szerzőjére vonatkozik, hanem az István-legendáéra is, hiszen csak így válik érthetővé a „*más írók*” többes száma. Úgy tűnik: a krónikakompozíció 63. fejezetének szerzője mind az Imre-, mind az István-legendára (ami vagy a nagyobbik, vagy a Hartvik-féle legenda lehetett, ugyanis csak e kettő szól a 63. fejezetben említett isteni jóslatról;⁸ mi inkább Hartvik művére gondolnánk, hiszen a magyar középkor irodalma főként Hartvik legendáját látszik ismerni, amely tartalmazza a nagyobbik legenda szövegének túlnyomó többségét) mint előtte ismertre utal, és látszólag mindkét forrás tartalmi ismertetésétől el kíván tekinteni.

Ezek után feltétlenül meglepő, hogy a krónikakompozícióban szerepelnek olyan,

⁴ MÁLYUSZ ELEMÉR: Krónika-problémák. Századok, 100 (1966) 718.

⁵ A mondat értelme nyilván a következő: Gézának pedig Gyula leányától, Sarolttól az Úr megtestesülésének 969. évében fia született, István, akiről — amint ez boldogságos István király legendájában meg van írva — az isteni jóslat előre megmondotta, hogy király lesz és szent.

⁶ A passzus értelmezhető így is: Hogy tehát ne ismételjük meg, ami legenda formájában (= acta) már meg van írva, hogy ti. miféle...

⁷ EMERICUS SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum I.* Budapestini 1937. (továbbiakban: SRH I.) 311—312. — Itt jegyeznék meg, hogy a krónikakompozíció magyar szövegének idézéseikor felhasználtuk GERÉB LÁSZLÓ (Képes Krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. Monumenta Hungarica III. Magyar Helikon 1959. 49—224.; ill. Képes Krónika II. Magyar Helikon. Bp. 1964. 65—181.) fordítását.

⁸ EMERICUS SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum II.* Budapestini 1938. (továbbiakban: SRH II.) 379—380, 404—405.

Istvánnal kapcsolatos mozzanatok, amelyek megtalálhatók az István-legendákban is. Ezekről az epizódokról joggal feltehető, hogy — hacsak nem kései interpolációk, aminek viszont erősen legendáris szemléletük mondhat ellent — a Hartvik-legendánál korábbi keletkezésűek, tehát egy korai (talán XI. század végi) krónika-redakció emlékét őrizték meg. Vizsgáljuk meg e mozzanatokot!

Először: a fehérvári egyház alapítása: a XIV. századi krónikakompozícióban az ezt tárgyaló szöveg⁹ minden bizonnyal több helyen interpolált (márkát említ,¹⁰ tárgyalja Szent Benedek pápa kiváltságát¹¹), jöllehet az alapítás Istvánnak tulajdonítása és az egyháznak István általi megadományozása feltétlenül régi hagyomány.¹² Mindhárom István- legenda elemeiben a krónikáéval rokon tudósítást tartalmaz.

Nagyobbik legenda: „magában a királyi székvárosban, melyet Fehérvárnak hívnak, szűz Mária dicsőségének és nevének szentelt, csodás művű, híres és nagy székesegyházat kezdett építtetni, a szentély falában színes domborművekkel, márványlap-borítású padlóval. Aki ezt látta, tanúságot tehet szavaink hitele mellett: számtalan fajta palást, gekyszer és más dísztárgy található itt, az oltár körül számos, zsinaranyból készült táblakép, melyekben drágakövek egész sorát foglalták, az Úr asztalán csodás művű szentségtartó emelkedik, a kincstár zsúfolásig telve mindenféle kristály-, onyx-, arany- és ezüstedényekkel.”¹³

Kisebbik legenda: István „a boldogságos szűz Mária nevére Fehérvárott ... egyházat építtetett, ahol egyebek mellett a legtisztább aranyból készített és drágakövekkel kirakott ereklyetartókat helyezett el a szentély használatára.”¹⁴

Hartvik legendája: csaknem szó szerint ugyanazt közli, mint a nagyobbik legenda,¹⁵ majd hozzáfűzi: a király a fehérvári egyházat saját kápolnájává tette. Kiváltsága abban áll, hogy egyetlen püspök joghatósága alá sem tartozik, papjai csak az érseki közös zsinaton kötelesek megjelenni. Püspök csupán a király, ill. a prépost és a papság hozzájárulásával misézhet benne. A fehérvári egyház népei mentesek a püspöki tizedtől, és csak a prépostnak és az ottani papságnak szolgálnak.¹⁶

XIV. századi krónikakompozíció: „Szent István király... gazdaggá tette a maga alapította fehérvári székesegyházat, ellátta arany oltárokkal, keresztekkel és kelyhekkkel, színarannyal himzett, drágakövekkel kirakott főpapi öltözetekkel... Egyebek közt adott ennek a fehérvári székesegyháznak némely örök emlékezetre méltó adományt, és pedig két vállruhát, mindkettő szegélyébe 74 márka szintiszte arany volt beleszőve meg drágakövek; Szent István király kérésére a római szentegyház pápája, Szent Benedek oly tekintélyes kiváltságot adott, hogy aki magára ölti mise végzése közben, érvényesen felkenheti, megkoronázhatja a királyt, karddal övezheti.”¹⁷

⁹ SRH I. 316.

¹⁰ A „marca” a magyarországi latinságban először 1146-ban tűnik fel, I. SZILÁGYI LORÁND: Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok, 71 (1937) 27.

¹¹ Arra a tényre, hogy VIII. Benedek (1012—1024) nem volt szent, MEZEY LÁSZLÓ hívta fel a figyelmemet.

¹² IFJ. HORVÁTH JÁNOS: Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink. Irodalomtörténeti Közlemények, 60 (1956) 14; FITZ JENŐ: A középkori Székesfehérvár. István király Múzeum Közleményei, B. sorozat 11. sz. Székesfehérvár 1957. 5; CSÓKA J. LAJOS: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp. 1967. 597; GYÖRFFY GYÖRGY: Székesfehérvár feltűnése a történelmi forrásokban. KRALOVÁNSZKY ALÁN (szerk.): Székesfehérvár évszázadai I. Az államalapítás kora. Székesfehérvár 1967. 23—24.

¹³ SRH II. 385—386.

¹⁴ Uo. 396.

¹⁵ Uo. 417—418.

¹⁶ Uo. 418. L. még a fehérvári egyházra vonatkozóan uo. 432.

¹⁷ SRH I. 316. — A nagyobbik István- legenda és a krónika kincsleírását már CSÓKA J. LAJOS (i. m. 597.) párhuzamba állította.

Másodszer: a XIV. századi krónikakompozíció 67. fejezetében arról olvasunk, hogy Szent István király *szokása szerint* évenként legalább három ízben látogatta meg a maga alapította egyházakat, és midőn elérkezett egy ilyen egyházhoz, először is az oltárokhoz ment, mindegyiknél imádkozott, majd kimenvén körüljárta az egész templomot, gondos szemmel és aprólékosan megvizsgálta a falak és a tetők hibáit, repedéseit, nyomban elrendelte a tatarozást, és addig el nem távozott a városból, illetve faluból, amíg a javítást nem látta.¹⁸ Az itteni leírás tükörképét, hogy ti. István nemcsak anyagiakban, hanem szellemiekben is gondoskodott az egyházakról, a nagyobbik István-legenda és Hartvik műve tartalmazza: István „a szerzetesek életét és társalkodását mind mások által, mind maga személyesen szemmel tartva szorgalmatosan vizsgálta, a lankadókat dorgálván, az ébereket szeretetében fogadván...”¹⁹

Harmadszer: a krónikakompozíció 67. fejezete elmondja Istvánról, hogy aranyos erszényt hordott övén, telve színezüst dénárokkal, és midőn szegényt látott, nyomban odament, és saját kezével gondoskodott róla.²⁰ Ugyanez a beállítás szerepel a nagyobbik és a Hartvik-féle legendában is: István „egy éjjelen, lelki sugallatra, isten ajándékával teli erszényt vévén magához, titkon egymaga elindult Krisztus kisednyáját *szokása szerint* látogatni, s a szegények a mennyei kincset rejtő pénz kiosztásának elejét vették, és isten emberének érdemei mellett szakálla tépdésésével tettek bizonyosságot.” Vagy másutt: István „a mennyből neki adott javakat a szegények kezébe adva örök maradandó kincsekké fektette be.”²¹

E fenti három motívum — korai lejegyzésre valló tartalma és szemlélete alapján — nagy valószínűséggel tartható a XI. század végi (talán Kálmán-kori) krónika²² részének. Mi következik ebből? Az, hogy e krónika Istvánról mintegy legendáris portrét rajzolhatott, talán inkább egyházi tevékenységét emelhetette ki. Ennek a feltehetően egyoldalú, hústalan-vértelen István-képet tartalmazó beállításnak a magyarázatát nemcsak a kor erősen egyházas telítettségű eszméisége, hanem István szentté avatása is adhatja. Érthető ez, hiszen nem sokkal 1083 után egy mereven egyházas szemléletű író aligha vállalkozhatott volna más végkicsengésű István-történet megírására.

Bizonyíthatóan szólt a korai redakció István feleségéről, Gizelláról is, hiszen a XIV. századi krónikakompozíció a 66. fejezetben a fehérvári egyházalapítás kapcsán („a szent király felesége, Gizella királyné pedig a megnevezett egyházat módfelett gazdagította arany keresztekkel, ötvösmunkákkal, táblaképekkel, kelyhekkel, gyöngyökkel és ékességekkel”²³), a 67. fejezetben pedig István egyházlátogatásairól szólva („Gizella királyné, midőn Magyarországon valamely egyházhoz érkezett, maga elé hozatta mind az isten házában levő felszereléseket, és évenként kijavított minden javítani való vászon- és selyemholmit”²⁴) pozitív képet fest a királynéről. Mivel mindkét, Istvánnal foglalkozó passzust alapjaiban már fentebb XI. század végének minősítettük, talán joggal feltehető, hogy a hozzájuk kapcsolódó és a királyné cselekedeteiről számot adó részek is egy korai (alkalmasint Kálmán-kori) krónikából

¹⁸ SRH I. 317.

¹⁹ SRH II. 385, 416.

²⁰ SRH I. 318.

²¹ SRH II. 387, 421; 388, 421.

²² A legutóbbi évek irodalmában GYÖRFFY GYÖRGY [A magyar egyházszerzés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 18 (1969) 224. és 224. old. 130. jegyz.] foglalt állást az „őskrónika” 1100 körül Kálmán korában történő keletkezése mellett.

²³ SRH I. 316.

²⁴ Uo. 317.

származnak.²⁵ Ennek a korai tudósításnak az alapján fontos hangsúlyoznunk, hogy a pozitív Gizella-kép az eredeti, ami érthető is, hiszen a frissen kanonizált király szentségének sugara feleségének alakját is megszépítően ragyoghatta be. Vagyis: a XI. század végén a politikai tendenciák torzító hatása még aligha érthette Gizella személyét. A pozitív Gizella-kép elsődlegessége mellett tanúskodnak az István-legendák is.

Nagyobbik legenda és Hartvik: hogy Gizella, a felséges római császár nővére „isten tiszteletének ékesítése iránt mily lelkes volt, s isten szolgálóinak társaságai iránt mily buzgónak és jötevőnek mutatkozott, sok egyház keresztje és edénye s csodálatos munkával alkotott vagy szőtt készítménye a mai napig bizonyítja. De mindenekelőtt igazolja a veszprémi püspökség egyháza, amelyet alapításától kezdve aranyban vagy ezüstben és ruhákban, ami Isten szolgálatára megkívántatik, nagyszerűen felékesített.”²⁶

Kisebbik legenda: Géza fia, István számára „igen nemes nőt hozott feleségül, aki a római császárok nagy családjából származott.”²⁷

Különösen a nagyobbik legenda és a krónika frappáns párhuzama mutatja jól, hogy a XIV. századi krónikakompozíció negatív Gizella-képe²⁸ feltétlenül későbbi, s eredetileg, a XI. század végén a királynét kedvező színben látó és láttató felfogás uralkodott.

A feltehető Kálmán-kori krónika szólhatott Imréről is, hiszen a királyfit 1083-ban szentté avatták, s a kanonizáció még egészen friss volta kötelezően „írhatta elő” a vele való foglalkozást. Milyen motívumokat tartalmazhatott Imréről a korai redakció? Véleményünk szerint az alábbiakat.

1. A krónikakompozíció 63. fejezetében olvasható, hogy István király több fiút nemzett, az egyik közülük Imre volt.²⁹ A szakirodalom helyes megállapítása szerint a több gyermekről szóló tudósítás feltétlenül eredetibb, korábbi, mint az egyetlen fiút hangoztató felfogás.³⁰

2. A 67. fejezet István templomlátogatásai és Gizellának az egyházakban végzett munkája kapcsán arról szól, hogy „fiuk, Szent Imre a maga bíbor öltözeteit tette le az oltár elé oltárterítő céljára — miképpen a mai napig meggyőződhetünk erről a királyi egyházakban.”³¹ Mint már láttuk, az Imre-epizód keretétül szolgáló részek is a korai redakcióból eredeztethetők.

3. A 69. fejezet arról tudósít, hogy István Imrének szánta a koronát.³² István e tervéről a nagyobbik legenda és Hartvik műve is beszámol.³³

4. Ugyanezen fejezet adja Imre jellemzését is: a királyfi „ifjúsága virágjában volt, isteni ajándékok a közönséges emberi természet fölé magasztalták, fel volt fegyverkezve az igazságosság, bölcsesség, vitézség, mérséklet, okosság, tudomány, szerénység, irgalmasság, jóság, bőkezűség, alázatosság és türelem erényeivel, ékes volt

²⁵ IFJ. HORVÁTH JÁNOS (ItK 1956. 14.) is feltételezte már, hogy a 67. fejezetnek Gizellára vonatkozó megjegyzése régi hagyományra mehet vissza.

²⁶ SRH II. 384—385, 415.

²⁷ Uo. 394.

²⁸ SRH I. 320, 322—323.

²⁹ Uo. 312.

³⁰ TÓTH SAROLTA: Magyar és lengyel Imre-legendák. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, tomus XI. Szeged 1962. 38; CSÓKA J. LAJOS: i. m. 655—656. — Istvánnak több fiáról szól a nagyobbik legenda és Hartvik is (SRH II. 390—391, 427.).

³¹ SRH I. 317.

³² Uo. 319.

³³ SRH II. 391, 427—428.

a többi katolikus és államférfiúi virtusokkal is”.³⁴ Korjelölőnek véljük Imre bőven felsorolt erényei közül a szüzesség hiányát, ami e passzust az Imre-legenda keletkezése előtti időbe, még közelebről: a XII. század elejét, a cölibátus magyarországi elfogadási idejét megelőző korba utalja.

5. A 69. fejezetben található, hogy „Szent Imre herceg hirtelen halállal halt el.”³⁵ E tudósítás hitelét a Hildesheimi Évkönyv igazolja, amely azt közli, hogy a királyfi vadkanvadászon hunyt el.³⁶

Úgy tűnik: a korai szerkesztés Imre személyiségét viszonylag részletesen tárgyalta, s a kor követelményének megfelelően kellőképpen kiemelte szentségét.

A korona Imrének tervezett adása vezet át bennünket a Vazul-problémához. Ma már — hosszas viták után — világos, hogy Vazul (István unokatestvére) volt Levente, András és Béla apja.³⁷ Láttuk: a valóságban és a korai redakcióban is István utóda a trónon Imre lett volna, de ő még atyja életében meghalt. Az ezt követő történeti események ismertek: István örökösévé Péter lépett elő, a jelölést Vazulék sikertelen lázadása követte, István Vazult megvakíttatta, fiait száműzette.³⁸ Hogyan tükröződik ez a krónikakompozícióban?

1. 69. fejezet: „senki nem látszott [István] rokonai (consanguinei) közül alkalmasnak (ydoneus) arra, hogy halála után keresztény hitben tartsa meg az országot.

2. 69. fejezet: István sietve Vazulért küldött, hogy „mielőtt meghal [István], királlyá tehesse [Vazult].”⁴⁰

3. 69. fejezet: István „magához hívta atyai nagybátyjának [!], Szár Lászlónak fiait, tudniillik Andrást, Bélát és Leventét, azt tanácsolta nekik, fussanak, amilyen gyorsan csak tudnak, hogy megóvják életüket és testi épségüket.”⁴¹

Nyilvánvaló, hogy a krónika egyik állítása sem igaz, mert ad 1. Péter (amennyiben István „consanguineus”-ának tekinthető) keresztény volt;⁴²

ad 2. Vazul megvakítása éppen királyi ambícióinak meghiúsítására irányult;⁴³

ad 3. István nemhogy nem segítette tanáccsal a hercegek menekülését, hanem éppen maga száműzte Leventéeket,⁴⁴ akik nem is Szár László fiai voltak.

Kétségtelen: bármelyik híradás volt is az originális, már torzuláson esett keresztül. De melyik lehetett az eredeti, az általunk feltett korai redakcióban szereplő tudósítás?

³⁴ SRH I. 319.

³⁵ Uo.

³⁶ ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae I.* Budapestini 1937. (továbbiakban: *Catalogus I.*) 141.

³⁷ HÓMAN BÁLINT: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány.* Bp. 1925. 89; VÁCZY PÉTER: *A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány. Levéltári Közlemények,* 18—19 (1940—1941) 319; SZABOLCS DE VAJAY: *Großfürst Geysa von Ungarn. Familie und Verwandtschaft. Südost-Forschungen,* 21 (1962) 72—73. oldalnál melléklet.

³⁸ KRISTÓ GYULA: *Megjegyzések az ún. „pogánylázasok” kora történetéhez.* *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica,* tomus XVIII. Szeged 1965. 20—22.

³⁹ SRH I. 319.

⁴⁰ Uo. 320.

⁴¹ Uo. 321.

⁴² GOMBOS F. ALBIN: *Történetünk első századaiból. Észrevételek az „Ostarrichi” 976-iki keleti határvonalához, az 1030-iki német—magyar háborúskodáshoz és Péter uralkodásához.* *Századok,* 45 (1911) 572; KRISTÓ GYULA: *i. m.* 43, 45.

⁴³ Uo. 21.

⁴⁴ EDMUNDUS L. B. AB OEFELE: *Annales Altahenses Maiores². Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum.* Hannoverae 1891. (továbbiakban: *Ann. Alt. Mai.*) 24.

A maga egészében a 3. számú hír semmi esetre sem, hiszen ha *Vazult* vakították meg, akkor miért *Szár László* fiait szökteti meg István? (Alább tárgyaljuk majd, hogy a hercegeknek Szár Lászlótól való származtatása nem e korból, hanem későbbi időből ered.) Viszont nagyon könnyen elképzelhető: az eredeti redakció tartalmazhatta, hogy István segítette *Vazul* fiait: Leventét, Andrást és Bélát szökésükben. Ez persze már szintén torzítás volt a valósághoz képest.

Egyszerűen belátható, hogy a 2. számú információ semmiképpen sem lehet korai megfogalmazás. Egyrészt: ezt csak akkor lehetett megírni, ha a megvakítást nem István, hanem más, mondjuk Gizella kezdeményezte. Ám — mint láttuk — egy ilyen fajta negatív Gizella-képről szó sem lehetett a korai redakció készültkor. Egyetlen szerzőtől származó munka pedig nyilván nem tartalmazhatta, hogy István megfosztja szeme világától, illetve királlyá szándékszik tenni Vazult. Másrészt: a krónikakompozíció megfogalmazása szerint Vazul még István *életében* lett volna uralkodó. Márpedig az a szokás, hogy egy király még saját életében királlyá tegye utódát — Salamon 1057. évi koronázásától eltekintve —, a XII. század végétől lesz általános Magyarországon,⁴⁵ amit nagyon jól mutat a XII—XIII. század fordulóján (illetve a XIII. század elején) író Anonymus is, aki rendre a még élő fejedelem uralkodása alatt választatja meg s iktattatja tisztségébe az uralkodót.⁴⁶

Vizsgáljuk meg az 1. számú közlést! A megfogalmazás mindenképpen kizárja az uralkodásból Vazult (tehát ez is bizonyítja, hogy Vazul királlyá tétele nem lehetett eredeti, XI. század végi hagyomány), de feltehetőleg kizárja Pétert is. Joggal feltehető, hogy a kor ismerte az idoneitás fogalmát, s ezt mint keresztény idoneitást értelmezte. Az tekinthető idoneusnak, aki keresztény, aki (István halála után) képes a keresztény hitben megtartani az országot. Tudjuk azonban, hogy Péter keresztény volt; a krónika tehát, amikor nem látszik elismerni Péter keresztény idoneitását, torzít. Miért? A válasz két irányban kereshető. Egyrészt: István szentsége akkor emelkedik ki, ha nemcsak Gézát, hanem Pétert is háttérbe szorítják.⁴⁷ Így lesz Istvánból magányos óriás, kora sivataga fölé emelkedő szikla. Másrészt: I. Andrásról kezdve valamennyi Árpád-házi királyunk Vazul leszármazottja, Péter viszont nem Árpád-házi (mármint fiúágon), hanem Orseolo. A dinasztikus szempont is megkövetelhetette a valóságtól eltérő Péter-kép felvázolását.

Tanulságos átfutni a Vazul-hagyomány XI. századi tükröződését a forrásokban.

1. Altaichi Évkönyv: „A jó emlékű István király, az ő [Péter] anyai nagybátyja, mivel fia [Imre] még előtte meghalt, s mert más fia nem volt, őt [Pétert] fiává fogadta, és a királyság örökösévé tette; testvérének a királyságra méltóbb fiát [Vazult], mivel nem értett egyet ezzel, [István] megvakította, és kisgyermekait [Leventét, Andrást és Bélát] száműzetésbe küldte.”⁴⁸ Ez a tudósítás jól tükrözi a történeti valóságot, bár hibásnak látszik a „filium fratris sui” rokonsági fok (amiért vagy a leíró altaichi szerzetest, vagy annak Vazul-párti informátorát terheli a felelősség), és tendenciózus a „digniozem”, ami nyilván a Salamon hívei által képviselt véleményt mutatja. Itt a mérce nem annyira egyházas, mint a krónikában, hiszen a pogány velleitásokat hordozó, formailag alkalmasint keresztény Vazul alkalmasabbnak látszik az informátorok szemében a trónra, mint a szilárdan keresztény Péter. Ez nyíltan vilá-

⁴⁵ MÁTYÁS FLÓRIÁN: Sz. László és Imre királyok végnapjai és II. Endre életvei, fogsága, temetése. Értekezések a történelmi tudományok köréből XIX. kötet — 1. szám. Bp. 1900. 28; ERDÉLYI LÁSZLÓ: Anonymus III. Béla jegyzője. Szeged 1933. 11.

⁴⁶ SRH I. 52, 114.

⁴⁷ KRISTÓ GYULA: i. m. 44—45.

⁴⁸ Ann. Alt. Mai. 24.

gias, dinasztikus beállítás; azt is mutatja, hogy Péter beárnyékolása már az 1060-as években megkezdődött, s elsődleges oka ennek nem István kiemelése, hanem Péter dinasztian kívülsége volt.⁴⁹

2. A kisebbik István-legenda nem nevezi meg a király életére törő négy nemest (a szakirodalom — úgy tűnik — joggal látja bennük Vazult és társait⁵⁰), de leírja büntetésüket (szemük kitolása, bűnös kezük levágása), méltatja azt (mások példát vegyenek, s tanulják meg, hogy uraiknak a legmélyebb tisztelettel kell hódolniok), s elmondja, hogy a megbűnhődöttek, akik gonoszságukban az igaz vér ellen árulást koholtak, az igaz ítélet által nyomorult életre jutottak.⁵¹ A legendaíró egyrészt elítéli Vazulék összeesküvését, de másrészt kétségtelen szépítési tendencia rejlik a konspirálók nevének elhallgatásában, hiszen — mint Karácsonyi János írja — „mikor ő az eseményt följegyezte, akkor már Vászoly utódai ültek a trónon, s hogyan követhetett volna el oly kegyetlenséget, hogy ezek elődjait név szerint gyilkos szándékban részesnek írja.”⁵² (Ebben a lényegre tapintó megfogalmazásban az is benne van, hogy akkor, amikor a kisebbik István-legenda készült, tehát a XI. század legvégén, az ág ősatya még Vazul volt, s csak később vette át ezt a szerepkört Szár László.)

3. Hartvik a kisebbik legenda szavaival írja le a négy nemes merényletét, de bűnhődésüket nem részletezi, csak annyit jegyez meg, hogy István „méltó büntetéssel sújtotta őket.”⁵³ Nem közli továbbá a büntetésnek a kisebbik legendában meglevő méltatását és a megbűnhődöttekről szóló passzust sem. Kétségtelen ugyan, hogy Hartvik is elítéli Vazult, de a mentésére irányuló tendencia nagyon világos, főleg abban a vonatkozásban, hogy elhagyja a megvakítást. Ezzel megnyitja az utat egy olyan értékelés, illetve átértékelés felé, hogy István nem zárta ki az uralkodásból Vazult, ami viszont már könnyen alapot szolgáltatott egy végső lépés megtétele irányában — hogy ti. Vazul István jelöltje volt.

Hogy Vazulról mi állhatott a korai krónikában, nagyon nehezen állapítható meg, mert a későbbi szövegezesek elfedték, sőt kitorölték az eredeti szövegezést. Kétségtelen: a krónikakompozíció legrégebb rétegéhez kell tartoznia annak a megjegyzésnek, amely szerint Vazult megvakították, és fülébe ólmot öntöttek.⁵⁴ Miért? A kisebbik István-legenda az összesküvők (feltehetően Vazulék) szemének kitolásáról és kezük levágásáról,⁵⁵ az Altaichi Évkönyv pedig Vazul megvakításáról szól,⁵⁶ vagyis egyik korabeli forrás sem tud az ólomról. A krónikában levő büntetés — Vazul szeme világának elvétele és megsüketítése — mutatja legtisztábban István szándékát: alkalmatlanná tenni Vazult a trónutódlás szempontjából. Éppen az ólom bizonyítja nagyon erősen, hogy a korai redakciónak szólnia kellett Vazul merényletéről és bűnhődéséről, hiszen később, Vazul és a Vazul-ág mentése során nem szűrhatták be a krónikába a megvakítás és megsüketítés mozzanatát; vagyis a korai redakció tudósítása a kisebbik István-legenda felfogásával látszik alapján véve egyezni.

A régi krónika szerzője láthatólag nem érzett semmi szimpátiát Vazul iránt, aki pogány hajlandóságú volt; az egyház fiának el kellett ítélnie — különösen a po-

⁴⁹ KRISTÓ GYULA: i. m. 20—21.

⁵⁰ KARÁCSONYI JÁNOS: Szent István király élete. Bp. 1904. 105; HÓMAN BALINT—SZEKFI GYULA: Magyar történet I.² Bp. 1935. 236; KRISTÓ GYULA: i. m. 20—21.

⁵¹ SRH II. 399.

⁵² KARÁCSONYI JÁNOS: i. m. 105.

⁵³ SRH II. 430.

⁵⁴ SRH I. 320.

⁵⁵ SRH II. 399.

⁵⁶ Ann. Alt. Mai. 24.

gányságot még realitásában érzékelő XI. század végi Magyarországon — a Krisztus nyájától elkészülök.

Problematis és nehezen megállapítható, hogy miképpen tárgyalta a korai redakció a három herceg sorsát. Az eredeti hagyomány — amint ezt az Altaichi Évkönyv mutatja⁵⁷ — az volt, hogy maga István számúzte Leventéeket. A XIV. századi krónikakompozícióban arról olvasunk, hogy Szár László fiait, Andrást, Bélát és Leventét István menekítette külföldre,⁵⁸ viszont — mint már láttuk — az originális felfogás szerint a hercegek atyja Vazul volt, tehát e passzusban is Vazul neve szerepelhetett korábban Szár Lászlóé helyén. A valódi cselekmény megmásítása (száműzetés helyett mentés) mindenesetre akkor történt, amikor még Vazult tartották számon a három testvér atyjaként. Ilyen módon nincs akadályja annak, hogy a torzítást a korai redakcióból eredeztessük. Mindenesetre az eredeti hagyomány elcsúszása a korai krónikában már végbement (egyrészt István javára: a szent király „meglátta” Andrásban — és Bélában — a későbbi keresztény királyokat, hiszen István kultuszát nem szolgált volna annak propagálása, hogy a kereszténység magyarországi megszilárdításán munkálkodó, leendő királyokat számúzte; másrészt András javára: a „Katolikusnak nevezett András”⁵⁹ nehezen lehetett szembeállítani az egyre inkább mitikusá váló államalapító szenttel).

II.

Láttuk: a korai redakció elsősorban legendáris portrét rajzolt Istvánról, ezt követelte meg a kor, melynek egyházi és világi hatalmasságai — élükön a királlyal — Istvánt nem karddal a kezében, hanem glóriával a feje körül kívánták látni. A XII. század közepén már egyre inkább elfogadhatóbbá vált az uralkodó osztály számára a harcok István. A feudalizmus kiépülése, a térítés sikeres befejezése adja magyarozatát annak, hogy átalakulás történt az uralkodó osztály szemléletében: István térítő munkája és ájtatossága mellett, de részint annak rovására is a harcot s annak eredményeit: a világi hatalmat és a hódítást emelhetette ki a XII. század közepi krónikák.

A krónikakompozíció 64. fejezete egyáltalán nem is említi Koppány pogány voltát, erre csupán apjának „Calvus” jelzője és a Koppány által tervezett vérfertőzés mutat. Lederer Emma helyes megállapítása szerint Koppányról a krónika úgy beszél, mint az uralkodó osztály tagjáról, tehát az ellentétet kizárólag hatalmi kérdésben jelöli meg.⁶⁰ Ez a beállítás nem Koppány és István, hanem II. Géza korának felel meg inkább, amikor a somogyi vezérben már nem a pogányt,⁶¹ nem a kialakuló magyar feudális állam halálos ellenségét, hanem a hatalom kérdésében Istvánnal szembe került, ezért fegyverrel legyőzendő „dux”-ot látják. Hogy a Koppány-felkelésről szóló beszámoló nem lehetett egy korábbi redakció része, azt a Hartvik-legenda használata⁶² bizonyítja.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ SRH I. 321.

⁵⁹ Uo. 344.

⁶⁰ Uo. 312—314. LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959. 18.

⁶¹ Koppány pogány voltára l. KRISTÓ GYULA: i. m. 6. old. 19. jegyz.

⁶² MARCZALI HENRIK: A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Bp. 1880. 22. L. még GERICS JÓZSEF: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22. Bp. 1961. 19, 81. — Az újabb szakirodalomban a Koppány-lázadás krónikabeli lejegyzését HORVÁTH JÁNOS (Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái Bp. 1954. 318. old. 15. jegyz. és 341.) Kálmán korából, CSÓKA J. LAJOS (i. m. 543, 646.) a XII. század első két harmadából, GYÖRFFY GYÖRGY (Koppány lázadása. Somogy megye múltjából. Szerk.: KANYAR JÓZSEF: Levéltári évkönyv I. Kaposvár 1970. 7—8, 15.) 1100 körüli időből eredezteti.

A 65. krónikafejezetben olvasható Gyula elleni hadjárat leírásának⁶³ gerince ugyan az Altaichi Évkönyvből való,⁶⁴ de az Annales eredeti tudósításának (István erőszakkal keresztény hitre kényszerítette Gyula országát) helyébe a krónikás azt a passzust illesztette, mely szerint István — Gyula elfogása után — annak igen tágas és gazdag országát Magyarországhoz csatolta. Vagyis: a lejegyzés időpontjában, a XII. század derekán — a kor problematikájának megfelelően — nem a térítést, hanem a hódítást ítélték fontosnak. E fejezetnek István korona-elnyeréséről szóló passzusa Hartvik felfogását mutatja.

Ugyancsak a XII. század közepéről, talán egy II. Géza-kori krónikástól eredeztethető a Keán elleni hadjárat leírása;⁶⁵ itt már szó sincs a kereszténység védelméről, nyilván a hatalmi kérdés kerül előtérbe.

Az ilyen jellegű tudósításoktól tematikai jellegű elkülönülést mutat a fehérvári egyházalapítással kapcsolatos egyik mozzanat, hogy ti. ama két vállruhának, melyet István juttatott a székesfehérvári egyház számára, „Szent István király kérésére a római szentegyház pápája, Szent Benedek oly tekintélyes kiváltságot adott, hogy aki magára ölti mise végzése közben, érvényesen felkenheti, megkoronázhatja a királyt, karddal övezheti”.⁶⁶ Ez a beállítás aligha a német császár szövetségével kacérkodó II. Géza, hanem inkább az egyházi konkordátumot megkötő III. István, esetleg III. Béla korába illik. Hogy e passzus XII. századi, azt a „*legittime* posset regem inungere, coronare”⁶⁷ kitétel mutatja, hiszen a XII. században erősen érvényesült a legitimitás eszméje. Nincs kormeghatározó szerepe viszont a karddal övezés motívumának.⁶⁸

Úgy véljük, a XII. század végéről, III. István, esetleg III. Béla korából származhat az óbudai egyházalapításnak a krónika 67. fejezetében⁶⁹ olvasható története is. Feltűnő, hogy a szöveg Óbudáról szól, amely elnevezés 1255 után vált csak használatossá Buda városának és várának alapítása óta.⁷⁰ Ez önmagában kései lejegyzését mutathatná. Megerősíteni látszik egy ilyen fajta hipotézist az a körülmény, hogy ezen kívül még több, XII. század utáni időre utaló interpoláció figyelhető meg az alapítás-történet szövegében: László királyt szentnek nevezi, és I. István „nepos”-ának teszi meg.⁷¹ Hogy e nyomok nem a törzsszöveg keletkezési idejére, hanem annak csak késői korból való átdolgozására utalnak, a 124. krónikafejezet igazolja, mely a budai (és nem az óbudai!) egyház alapításáról tesz említést.⁷² Ezzel kifejezésre juttatja, hogy annak tárgyalása 1255 előtti, vagyis csak egy XIII. század végi, XIV. század eleji folytatató vagy másoló írt az időközben más helység nevévé vált Buda helyett „Vetus Buda”-t. Nagy és megnyugtatóan máig el nem döntött vita folyt arról, hogy a budai egyházat alapító király valóban a krónikában szereplő István

⁶³ SRH I. 314—315.

⁶⁴ Ann. Alt. Mai. 16.

⁶⁵ SRH I. 315.

⁶⁶ Uo. 316.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: Koppány lázadása 19—21. — L. még MÁTYÁS FLÓRIÁN: Diplomatikai vitatkozások. Századok, 28 (1894) 585.

⁶⁹ SRH I. 316—317.

⁷⁰ ERDÉLYI LÁSZLÓ: Ötven historicus szentistváni emlékművei. Sok tisztázott alapvető probléma. Szeged 1941. 10.

⁷¹ L. VÁCZY PÉTER: Gyula és Ajtony. Szentpétery-Emlékkönyv. Bp. 1938. 504; GERICS JÓZSEF: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben (A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához). Levéltári Közlemények, 33 (1962) 11.

⁷² SRH I. 395.

volt-e,⁷³ vagy az itt nem említett, de más forrás⁷⁴ tanúsága alapján ide vonható Péter.⁷⁵ Számunkra Péter látszott valószínűbbnek,⁷⁶ s ha tényleg ő volt az alapító, az aktus Istvánra szignálása jól mutatja, hogy — mivel a korán negatív figurává tett Péterre nem lehetett büszkén hivatkozni⁷⁷ — Péter pozitív tettei István alakjára ruházva a szent király kegyes cselekedeteinek listáját növelték.⁷⁸ Polémia tárgya volt az is, hogy a fejezetben előforduló, a templom építésénél közreműködött görög kőfaragók említése a bizánci művészet István-kori hatásának emlékét őrzi-e,⁷⁹ avagy a IV. Béla görög feleségével bejött mesterembereknek állít emléket.⁸⁰ Mi IV. Béla helyett inkább III. Istvánra, de még inkább III. Bélára gondolnánk. A budai egyházalapítás kronológiáját illetően a végső szót a tartalom mondja ki. Már többen felfigyeltek arra, hogy a tendencia kétségtelen: az egyház jogállása kiváltságos, hiszen eredete még István alapítására nyúlik vissza.⁸¹ Mezey László fejtette ki, hogy a fejezetben előforduló „libertas Romanae ecclesiae” a „római exemptio birtokába jutó, az Eigenkloster helyzetéből kiszabaduló szerzetesi intézmények új jogi helyzetének a jelölésére szolgál a XII. században.”⁸² Mivel a szerzőt Buda káptalanjának jogi helyzetét javító törekvések vezették, s mivel 1216-ban Óbuda helyzete távolról sem mutatja a királyi apátságok és prépostságok státusát, a fejezetben tükröződő fiktív kiváltságokat a hosszas jogi processzust lezáró megállapodás, illetve döntés (1216) létrejötté előtti időben írták, valószínűleg a III. István—III. Sándor közti konkordátum nyomán.⁸³ Györffy György ugyan még a 66. fejezet fehérvári alapítás-leírását tette meg az óbudai fundatioról szóló 67. fejezet forrásává,⁸⁴ de Geric József helyesen utalt arra, hogy a szerző az óbudai egyház alapításának előadását „a Hartvik-legenda különböző részleteinek felhasználásával rózta össze. Szövegszerű összefüggés mutatható ki a legenda és a 67. krónikafejezet között.”⁸⁵ S az a körülmény is, hogy

⁷³ GÁRDONYI ALBERT: Buda és Pest a tatárjárás előtt. Tallózás Budapest és környéke múltjából I. Bp. 1941. 17—18; TÓTH ZOLTÁN: Szent István legrégebb életirata nyomán. Századok, 81 (1947) 59. old. 91. jegyz.; GERÁRD LABUDA: Bazoar Anonymus Gallus krónikájában. Azonosítási kísérlet. Századok, 104 (1970) 175.

⁷⁴ Anonymus Gallus tudósítását I. Catalogus I. 488.

⁷⁵ KARÁCSONYI JÁNOS: Péter király és az ó-budai prépostság. Századok, 31 (1897) 296; GARÁDY SÁNDOR: A budai (óbudai) káptalan alapítása. Tanulmányok Budapest múltjából, 7 (1939) 74; GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 156; MEZEY LÁSZLÓ véleményét I. BERTÉNYI IVÁN: Beszámoló kandidátusi disszertációk vitáiról I. (Geric József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái). Századok, 94 (1960) 919; GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar városfejlődés kezdetei és Budapest kialakulása. Doktori értekezés tézisei. Bp. 1969. 9. — FÜGEDI ERIK [Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. Tanulmányok Budapest múltjából, 13 (1959) 20.] nem foglalt határozottan állást az alapító személyének kérdésében.

⁷⁶ L. KRISTÓ GYULA: i. m. 23.

⁷⁷ GARÁDY SÁNDOR: i. m. 74.

⁷⁸ KRISTÓ GYULA: i. m. 44—45.

⁷⁹ GÁRDONYI ALBERT: i. m. 17; CSÁNYI KÁROLY: Bizánci elemek az Árpád-kori magyar építészetben. Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 3. Múzeológiai sorozat, II. kötet I. szám (1951). Művészettörténet 27, FÜGEDI ERIK: i. m. 18—19; GYÖRGY SZÉKELY: Gemeinsame Züge der ungarischen und polnischen Kirchengeschichte des XI. Jahrhunderts. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, tomus IV. Bp. 1962. 64.

⁸⁰ GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar őstörténet 158; DERCSÉNYI DEZSŐ: Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Művészettörténeti Értesítő, 3 (1954) 316.

⁸¹ VÁCZY PÉTER: Gyula és Ajtony 504; GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar őstörténet 158; MEZEY LÁSZLÓ véleményét I. BERTÉNYI IVÁN: i. m. 919; GERICS JÓZSEF: LK 1962. 11; MEZEY LÁSZLÓ: A magyar szöveg jegyzetei. Képes Krónika. Bp. Magyar Helikon 1964. 189. old. 28. jegyz.

⁸² BERTÉNYI IVÁN: i. m. 919.

⁸³ MEZEY LÁSZLÓ részletes okfejtését I. uo.

⁸⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar őstörténet 156.

⁸⁵ GERICS JÓZSEF: LK 1962. 11.

egy jurisdikcionális kérdést elbeszélő forrásban tárgyaltak, a krónika jogbiztosító jellegét s ezáltal — mivel a Hartvik-legenda sugalmazhatta a krónikában jogbiztosító eszközt látó felfogás kialakulását⁸⁶ — az óbudai egyházalapítás Hartvik utáni lejegyzését bizonyítja.

Lehetetlen fel nem figyelni arra, hogy a feltehető II. Géza-kori író — esetleg nem előzmények nélkül — beszámolt a Koppány, Gyula és Keán elleni háborúról, a Koppány-hadjárat kapcsán a Vencellinnek adott igen nagy javadalmakról, Gyula legyőzésével kapcsolatosan országának elfoglalásáról; István meggazdagodásáról, Keán megsemmisítésénél pedig a hatalmas kincs István általi megszerzéséről, azaz csupa világias elemről. Ezzel szemben a III. István—III. Béla-kori átdolgozások a Gyula elleni akciót a fehérvári, a Keán ellenit a budai egyház alapításával hozzák kapcsolatba, s nem lehetetlen, hogy ebből az időből származik a pannonhalmi monostor Koppány javai által történt gyarapításának leírása, bár ez utóbbi mozzanat lejegyzése — Hartviknál is szerepelt⁸⁷ — korábról, II. Géza idejéből is származhat. Észre kell venni: a III. István-, esetleg III. Béla-kori beállítás retusálni igyekszik a II. Géza képére formált, hódító, kincsszerző István-képet, ellensúlyozni törekszik annak világias portréját egyházalapítások lejegyzésével a III. István korához illő egyházas szemlélet alapján. Világos: a XII. század második felében tovább él a korai redakciók István-képének számos komponense, II. Géza korában a harcos, világias, a kisebbik István-legendához közel álló, realisabb István-ábrázolás, III. István idejében pedig a legendáris, a kornak megfelelően idealizált, I. Istvánban mindenkéltől a szentet látó beállítás. A székesfehérvári és budai alapítás történetébe egyaránt beágyazott római hatás és az ott szereplő Róma-kép az 1169. évi konkordátum vetülete; I. István egyházpolitikájában III. István saját magát kívánhatta igazoltatni.

Annak a problémának a megoldásához, hogy a XII. századi gondolkodás miként vélekedett Gizella történeti szerepéről, Mügeln Henrik művei nyújtanak segítséget. Régóta ismert,⁸⁸ hogy Mügeln német és latin nyelvű krónikájában olyan passzus található,⁸⁹ amelyik az Altaichi Évkönyv híradásával egyezik,⁹⁰ a XIV. századi krónikakompozíció szövegéből pedig hiányzik: az ti., hogy Péter — István halála után — ellenségesen bánt Gizellával. Hogy Mügeln ismerte volna az Annales Altahensest, teljesen kizárt.⁹¹ Egyetlen lehetőség kínálkozik tehát az Évkönyv és Mügeln egyezésének magyarázatára: a megfelelő passzus a magyar krónikatörzs egy teljesebb, előttünk ismeretlen szövegéből való.⁹² Mügeln III. István-, vagy esetleg III. Béla-kori forrást használt.⁹³ Feltételezhető: a Gizella és Péter ellenséges viszonyáról szóló passzus még III. István—III. Béla idejében is korszerű volt. Vagyis a XII. század történetírása még nem rajzolta meg negatív beállítással Gizella személyét.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ SRH II. 409—410.

⁸⁸ MARCZALI HENRIK: i. m. 56; PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt² II. Bp. 1899. 605; DOMANOVSKY SÁNDOR: Mügeln Henrik német nyelvű krónikája és a Rímés Krónika. Századok, 41 (1907) 31; HÓMAN BÁLINT: i. m. 72; TÓTH ZOLTÁN: i. m. 47; HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái 308; GERICS JÓZSEF: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái 81.

⁸⁹ SRH II. 153, 259.

⁹⁰ Ann. Alt. Mai. 24.

⁹¹ MARCZALI HENRIK: i. m. 56; DOMANOVSKY SÁNDOR: i. m. 31; HÓMAN BÁLINT: i. m. 72; GERICS JÓZSEF: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái 81.

⁹² L. MARCZALI HENRIK: i. m. 56; PAULER GYULA: i. m. II.² 605; HÓMAN BÁLINT: i. m. 72; TÓTH ZOLTÁN: i. m. 47; HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái 308; GERICS JÓZSEF: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái 81.

⁹³ PAULER GYULA: Anonymus külföldi vonatkozásai. Századok, 17 (1883) 108. old. 1. jegyz.

Nyilvánvaló, hogy az Álmos-ági királyok krónikái szóltak Imréről, hiszen már csak az uralkodásuk alatt keletkezett⁹⁴ (és forrásként felhasznált)⁹⁵ Imre-legenda léte is kötelezően írta ezt elő. Tóth Sarolta vette észre, hogy a krónika ellentmondásos Imre halálának, illetve halála értékelésének leírásában. Helytálló megfigyelése és állásfoglalása szerint a 63. fejezet beállítása, melyből a korai halál vigasztaló jellege csendül ki,⁹⁶ az Imre-legenda⁹⁷ hatását mutatja, s XII. század közepi interpoláció.⁹⁸ (Abban viszont már nem érthetünk egyet Tóth Saroltával, hogy a 69. fejezetben olvasható, Imre halálát tragédiaként értékelő felfogás⁹⁹ Kálmán-kori lenne.¹⁰⁰) Kétségtelennek tartjuk: a korai krónikához hasonlóan a XII. század közepi mű is tartalmazta azt, hogy István Imrét jelölte a trónra.

Már láttuk: a Vazul-problémával kapcsolatban a XIV. századi krónikakompozíció három véleményt juttat kifejezésre:

1. Imre halála után senki sem látszott alkalmasnak István vérrokonai közül a keresztény hit megtartására;
2. István Vazult akarta királlyá tenni;
3. István segítette Szár László fiainak menekülését.

Már tárgyaltuk, hogy a megállapítások közül az 1. számú, valamint eredeti formájában (István Vazul fiait támogatta) a 3. számú állásfoglalás minősült a korai krónikából valónak. Azt is láttuk, hogy a 2. számú passzust csak akkor lehetett leírni, ha Vazul megvakítását nem István, hanem valaki más, pl. Gizella végeztette el. A negatív Gizella-kép azonban még az Álmos-ági királyok alatt sem jött létre. Logikus feltenni, hogy a XII. század közepe táján formálódott ki a hercegek Vazultól származását megtagadó Szár László-genealógia, s így jött létre az a furcsa képlet, hogy István Vazult vakíttatja meg, s Szár László fiait menekíti a bajok s a cselvetések elől Csehországba. Hogyan támasztják alá ezt a feltevést a kor forrásai? A Gellért-legenda még Vazult,¹⁰¹ Anonymus már Szár Lászlót¹⁰² tünteti fel a hercegek atyjaként. Ez azonban abszolút bizonyossággal nem ad kronológiai fogódzót. A szakirodalom sem egységesen foglalt állást a kérdésben. Egyesek szerint már a XI. század derekán létrejött történeti műben Szár László volt a három testvér apja,¹⁰³ ami a legkevésbé sem valószínű. Mások úgy foglaltak állást, hogy a Vazul-származás elvetésére a XII. század végén vagy a századfordulón került sor.¹⁰⁴ Felfogásukkal nem érthetünk egyet. Hóman Bálint abban jelöli meg az ős-váltás okát, hogy az uralkodóház a XII. század végén „már sokat adott családíja előkelőségének, ...tisztaságának bizonyítására.”¹⁰⁵ Nyilván, Hóman III. Bélára épített nagyszabású koncepciójának összedőltevel ez a „szégyenérzet” sem korlátozható csak III. Bélára és udvarára. Berkovits Ilona azzal indokolta meg felfogását, hogy László szenttéavatása kapcsán

⁹⁴ CSÓKA J. LAJOS: i. m. 200—201.

⁹⁵ SRH I. 312.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ SRH II. 456.

⁹⁸ TÓTH SAROLTA: i. m. 38.

⁹⁹ SRH I. 319.

¹⁰⁰ TÓTH SAROLTA: i. m. 39.

¹⁰¹ SRH II. 501.

¹⁰² SRH I. 55.

¹⁰³ SEBESTYÉN GYULA: A magyar honfoglalás mondái I. Bp. 1904. 210; BÓNIS GYÖRGY: István király. Magyar Történelmi Társulat 6. Bp. 1956. 143.

¹⁰⁴ HÓMAN BÁLINT: i. m. 91—92; BERKOVITS ILONA: A magyar feudális társadalom tükröződése a Képes Krónikában. Századok, 87 (1953) 84; GYÖRFFY GYÖRGY: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Bp. 1959. 129.

¹⁰⁵ HÓMAN BÁLINT: i. m. 92.

történt, és az egyháznak volt elsődleges érdeke a Vazul-származás megtagadása.¹⁰⁶ Ámde a belső valószínűtlenségen túl az is Berkovits okadatolása ellen szól, hogy a László-legenda sem Vazul, sem Szár László nevét nem említi. A kérdésben olyan vélemény is elhangzott, hogy még a II. András-kori krónikában is Vazul szerepelt a hercegek apjaként;¹⁰⁷ ez nyilván nehezen dokumentálható álláspont. Mi azokkal értünk egyet, akik szerint a XI. századi krónika még a Vazul-származást tartalmazta,¹⁰⁸ illetve akik az ős-váltást Borics fellépésével hozzák kapcsolatba, s a XII. század közepére teszik.¹⁰⁹ A II. Géza-kori krónikás feltétlenül a törvénytelen Borics trónigénye alól akarta kihúzni a talajt azzal, hogy az eredendően „ex concubina”, tehát nem keresztény házasságból származó Vazul-ági királyok eredetét tisztára mosta az amúgy is „sok bajt okozó” Vazul megtagadásával. Hogy az ős-vállalásnál mennyire nem egyházi érdekek és szempontok játszottak közre, azt az mutatja mindennél jobban, hogy hajlandók voltak a nevéből kiindulva feltétlenül pogány Szár (azaz tar) Lászlót is elfogadni ősként. Vazul elvetésénél a Boriccsal kapcsolatos aktuálpolitikai megfontoláson túlmenően a dinasztia védelmének igénye is szerepet kapott, hiszen még a pogány Szár László is elfogadhatóbbnak tűnt az István által megvakított Vazulnál. Az eredendően István révén a tróntól eltiltott és száműzött ágnak a mentése már a XI. században megkezdődött, s a XII. század közepén folytatódott. E mentési akció szülte azt a képtelen beállítást, hogy István megvakítja Vazult, majd magához hívja nagybátyjának,¹¹⁰ Szár Lászlónak fiait, s elmenekíti őket.

III.

A XII—XIII. század fordulóján (illetve a XIII. század elején) egyrészt a világius szemlélet hatására tagadhatatlanul érvényesült a harcos István-kép, melynek nyomai Anonymusnál kimutathatók. A névtelen jegyző elmondja, hogy „Szent István király uralma alá vetette az erdőntúli [=erdélyi] földet”.¹¹¹ Nagyon érdekes, hogy a Gyula elleni hadjárat végeredményéről — elhagyva Erdély keresztény hitre térítésének nem lényegtelen mozzanatát — ugyanígy nyilatkozik a XII. század közepi író is.¹¹² Ugyancsak Anonymus szól arról, hogy István Gyulát „haláláig börtönben tartotta”.¹¹³ Az Álmos-ág krónikása — ezzel szemben — azt a tradíciót rögzíti, hogy István olyan tisztességgel viseltetett Gyula, mint tulajdon atyja iránt.¹¹⁴ Thietmar tanúsítja, hogy

¹⁰⁶ BERKOVITS ILONA: i. m. 84.

¹⁰⁷ PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt² II. 605.

¹⁰⁸ KARÁCSONYI JÁNOS: Szent István király élete 105; HÓMAN BÁLINT: i. m. 89; GYÖRFFY GYÖRGY: Török női méltóságnév a magyar kútfőkben. Magyar Nyelv 49 (1953) 109.

¹⁰⁹ R. KISS ISTVÁN: Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban. Századok, 61—62 (1927—1928) 759; VÁCZY PÉTER: LK 1940—1941. 333—338 (VÁCZY PÉTER alapvető fontosságú és túlnyomórészt helytálló fejtegetéseivel kapcsolatban l. BERKOVITS ILONA figyelemreméltó ellenvetését: i. m. 84. old. 20. jegyz.); GYÖRY JÁNOS: Gesta regum — gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai XXIX. Bp. 1948. 72; IFJ. HORVÁTH JÁNOS: Megjegyzések György János könyvismertetésére. Irodalomtörténeti Közlemények, 59 (1955) 351; IFJ. HORVÁTH JÁNOS: A Gellért-legendák forrásértéke. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 13 (1958) 66; CSÓKA J. LAJOS: i. m. 417—419.

¹¹⁰ E rokonsági fok képtelenségére felfigyelt MÁTYÁS FLÓRIÁN: Magyar történeti problémák. Századok, 28 (1894) 401; SZABOLCS DE VAJAY: i. m. 56.

¹¹¹ SRH I. 69.

¹¹² Uo. 315.

¹¹³ Uo. 69.

¹¹⁴ Uo. 316.

történetileg ez utóbbi beállítás a valós.¹¹⁵ Anonymus egyfelől tehát a kemény kezű, az ellenségeivel kíméletlenül bánó uralkodó alakját domborította ki.

Másrészt azonban még egy bármennyire világias történetírás sem függetlenedhetett a III. István-kori egyházas szemlélet hatásától, melyhez — más irányból — újabb, azt erősítő mozzanatok járultak. László szenttéavatása, 1192 után hamarosan — ezt Anonymus tanúsítja¹¹⁶ — kialakult a „szent királyok nemzetsége” elmélet. Az egyre inkább mitikussá váló, már korán legendás dicsfénybe burkolt István király „eszménye” mindig is hatott, de különösen a századfordulón, a pápai befolyás alatt álló Imre, illetve II. András korában. A mitizálással kapcsolatos, hogy Anonymus szerint „Boldog István király az élet igéit hirdette és a magyarokat keresztelte”,¹¹⁷ holott az ebben a vonatkozásban feltétlenül megbízható nagyobbik István-legenda (illetve Hartvik) nyíltan megmondja: „ipse evangelizandi non assumpsit officium”.¹¹⁸ Az István-kultusz terjedését mutatja, hogy 1201-ben III. Ince pápa autentikuskak minősíti azt a Hartvik-legendát, amely a legendáris és reális István-kép ötvözete ugyan, de inkább az előbbi dominál benne.

Géza fejedelem háttérbe szorulásáról tanúskodnak a századforduló forrásai. A László-legenda szerint a magyaroknak elsőként Szent István mutatta meg az örök üdvösség útját,¹¹⁹ Anonymus pedig sajtáságos módon Istvánt — Géza elhallgatásával — Taksony unokájának nevezi.¹²⁰

Elcsúszásra mutat az Imre-hagyomány alakulása is. Láttuk: a XI—XII. századi források Imrének több testvéréről tudnak. A László-legenda az első magyar kútfő, mely Imre egyetlen fiú voltát említi olyan formán, hogy Szent Imre a király egyetlen fia létére tett szüzességi fogadalmat.¹²¹ Csóka J. Lajos ama véleménye, hogy Imre egyetlen fiúként való szerepeltetése szövegfélreértésből adódott,¹²² nélkülözni látszik a kellő tárgyi alapot. Sokkal inkább Tóth Zoltán érvelése felé hajlunk, aki szerint Imre emléke annyira átszellemült, hogy húsból és vérből való testvérek meg sem fértek mellette.¹²³

Egy, feltevésünk szerint a XII—XIII. század fordulóján (illetve a XIII. század elején) működött (s létét illetően itt most nem dokumentálható) krónikás saját szempontjából joggal felháborodhatott azon, hogy még a XII. század végi krónikás anyagban is István szerepelt Vazul megvakíttatójaként, noha az Álmos-ági munka a legszükségesebb változtatást elvégezte: a hercegeket, a későbbi királyokat Szár László fiaivá tette. Krónikásunk tehát nem elsősorban András és Béla, hanem István mentése érdekében eszközöl módosítást. A szakirodalom már régen felismerte ezt,¹²⁴ bár legtöbbször igen korai időre, a XI. századra helyezték a „mentési akció” megtörténtét. Hogyan mosta le Istvánról a történetírás Vazul vérért?

¹¹⁵ ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* III. Budapestini 1938. 2203.

¹¹⁶ SRH I. 38.

¹¹⁷ Uo. 117.

¹¹⁸ SRH II. 386, 420. — A hagyomány elcsúszását e vonatkozásban részletesen tárgyalja CSÓKA J. LAJOS: i. m. 414—415.

¹¹⁹ SRH II. 520.

¹²⁰ SRH I. 116—117.

¹²¹ SRH II. 520—521.

¹²² CSÓKA J. LAJOS: i. m. 655—656.

¹²³ TÓTH ZOLTÁN: i. m. 67.

¹²⁴ GOMBOS F. ALBIN: i. m. 579; DEÉR JÓZSEF: *Pogány magyarság keresztény magyarság*. Bp. 1938. 116—117; VÁCZY PÉTER: *LK 1940—1941*. 315; TÓTH ZOLTÁN: *A Hartvik-legenda kritikájához* (A szt. korona eredetkérdése). Bp. 1942. 19—20; TÓTH ZOLTÁN: *Századok* 1947. 47; BERKOVITS ILONA: i. m. 83; CSÓKA J. LAJOS: i. m. 415—416. — L. másképpen pl. BARTONIEK EMMA: *A magyar királyválasztási jog a középkorban*. Századok, 70 (1936) 362.

A korábbiak tárgyalása során már láttuk, hogy a XIV. századi krónikakompozícióban háromféle beállítás olvasható a Vazul-problémával kapcsolatban.

1. Senki sem volt alkalmas István vérrokonai közül arra, hogy az országot a keresztény hitben megtartsa. Ez — mint tárgyaltuk — a régi krónika véleménye; ítéletében a keresztény idoneitás elvét érvényesíti.

2. István Vazult akarta királlyá tenni. E sententia a XIII. század elejénél korábbi történeti művekben nem lehetett benn, mivel ott — mint érintettük — az szerepelt, hogy István vakítottatta meg Vazult.

3. István segítette Szár László fiainak menekülését. Mint már szó volt róla, a menekítés származhat a korai redakcióból, de ott még feltétlenül Vazul fiaiként említették a hercegeket; Andrásék atyjává Szár László a XII. század közepén vált.

Meg kell tehát vizsgálni: a századfordulón öntötték-e írásba, hogy Gizella fosztatta meg Vazult szeme világától? Hogyan nyilatkoznak a kor *királyi* oklevelei Gizelláról? Noha az oklevelek és az elbeszélő források tendenciái nem minden esetben fedik egymást, a diplomák tanúsága mégsem érdektelen. Gizella egy 1212. évi oklevélben¹²⁵ mint Magyarország legkeresztényebb királynéja, 1217-ben¹²⁶ és 1222-ben¹²⁷ pedig mint „jó emlékezetű” („beate memorie”) szerepel. A királyi oklevelek tehát nem igazolják, hogy a XIV. századi krónikakompozícióban olvasható negatív Gizella-kép a XIII. század legelején alakult volna ki. Továbbá: nem is tudnánk választ adni arra, miért történt volna Gizella befekettítése, hiszen István mentése ennek okául nyilván kevés. Gizella személyének átrajzolásához modellre is szükség volt, de a századforduló táján sem mintakép, sem indok nem volt a torzításra. Világos tehát, hogy Gizella sötét tónusú képének megfestése nem a XIII. század elején történt, azaz ekkor még nem ő „vakítottatta meg” Vazult.

A továbblépés érdekében két lehetőséget kell mérlegelnünk: vagy nem a századfordulón írták le az „István Vazult akarta királlyá tenni”¹²⁸ passzust, vagy pedig a krónikás nem Gizellával, hanem valaki mással végeztette el Vazul megvakítását. Az alternatíva első oldala eszik: a szöveg szerint István még életében („antequam moreretur”¹²⁹) tervezte Vazul trónra ültetését. Ez a megjegyzés korjelölőnek tűnik. Salamontól eltekintve az első, és egyszersmind rendszert teremtő, a leendő királyt a még hatalmon levő uralkodó alatt megkoronázó aktus az 1180-as években volt.¹³⁰ Az inkriminált passzus feltehetőleg ezután keletkezett. De végső fokon elmehetnénk a XIII. század közepéig is, amikor a gyakorlat még hasonló. Ezt a kései időpontot azonban nem látjuk indokoltnak két okból sem. Egyrészt: krónikásunk közel állónak tűnik Anonymushoz, s Anonymus is több esetben említi — a helyzetet a X. századra plántálva át —, hogy a vezér halála előtt megválasztották az utódot. Másrészt: a XIII. század közepén nem látnánk olyan frappánsnak az okot István mentésére, mint a századfordulón, amikor hatott a III. István korában indult, Szent Istvánt átértékelő tendencia, és közvetlenül hathatott László új keletű szentsége is.

Vazul megvakítójaként a századelő gestájában — miként a XIV. századi krónikakompozíció szövegében olvasható¹³¹ — nyilván Sebus szerepelt, de Gizella és Buda

¹²⁵ WENZEL GUSZTÁV: Árpádkori új okmánytár I. Monumenta Hungariae Historica. Első osztály. Pest 1860. 22. [SZENTPÉTERI IMRE: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 1001—1270. Bp. 1923—1930. (továbbiakban: Krit. jegyz. I.) 279. szám.]

¹²⁶ IPOLYI ARNOLD—NAGY IMRE—VÉGHÉLY DEZSŐ: Codex diplomaticus patrius Hungaricus. Hazai okmánytár V. Győr 1873. (továbbiakban: HO V.) 8. (Krit. jegyz. I. 340. szám.)

¹²⁷ HO V. 9. (Krit. jegyz. I. 383. szám.)

¹²⁸ SRH I. 320.

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ L. fentebb, 45. jegyz.

¹³¹ SRH I. 320, 325.

tanácsa, sugallata nélkül. Ez azt jelenti, hogy szerzőnk Sebest, akinek neve az Altaichi Évkönyvből lett véve,¹³² saját céljai szolgálatába állította.

Kikerülhetetlenül fel kell vetnünk a következő kérdést: a szerző miért akarta István által királlyá tételni Vazult, hiszen István tisztára mosása érdekében elég lett volna azt leszögeznie, hogy nem a szent király vakított meg Vazult. Azaz: Vazul királlyá jelölése nem tartozik István mentéséhez, ez már egy másik vonal. A szakirodalom úgy foglalt állást, hogy ezzel a mesével az író a Vazul-ág legitimitását akarta alátámasztani.¹³³ Igen ám, de a XII. század közepe óta — papíron — nem Vazul-, hanem Szár László-ág van! A problémával kapcsolatban csak egy válasz lehetséges: a századfordulón még nagyon erősen élt a dinasztia Vazultól származásának — valós, reális — hite, a századfordulón még Vazul-ágról tudtak. Világos: az Álmos-ági krónikás — dinasztikus szempontból — részint a hercegek védelmében, részint — s kétségtelenül ez a döntő — Borics-ellenes élel II. Géza érdekében módosított a genealógián. Ez azonban nyilván nem (vagy legalábbis nem egy csapásra) változtatta meg a helyes tradícióra támaszkodó véleményt; így egy másik vonalon kellett megvédeni a dinasztíát (a Vazul- és nem a Szár László-ágot!), s hogy ez megtörténhessék, tisztára kellett mosni Istvánt.

Aligha vitatható, hogy István utolsó éveinek a XIV. századi krónikakompozícióban olvasható története jórészt ekkor nyerte el mai alakját. A torzítás Imre halálának elbeszélésével kezdődhetett. Láttuk már, hogy a XII. század közepe műben — nem függetlenül az Imre-legenda hatásától — a korai halál vigasztaló jellege dominált.¹³⁴ A XIII. század eleje krónikájában — a 69. krónikafejezet tudósít erről¹³⁵ — ellentétes beállítás kerekedhetett felül: Imre elhunytát vigasztalhatatlan, nagy sírással vette tudomásul mind István király, mind egész Magyarország; itt tehát az István által dezinált trónörökös halála az eljövendő viharok előszelvévé vált. István súlyos beteg lesz (mennyire hasonlít ez az ábrázolás a nagyobbik István-legenda tehetetlen, vértelen Istvánjához!), elküldi Budát (ez a név is az Altaichi Évkönyvből származik¹³⁶) Vazulért a börtönbe (a korai redakció Vazuljának súlyos bűne, a pogányság itt már ifjú vagy ifjúhoz illő „lascivia”-ra változott¹³⁷), hogy még életében királlyá tegye. De Sebus megelőzi a követet, megvakítja Vazult. István — látván a nyomorúságosan megcsonkítottat — keservesen sír, de betegsége miatt nem tehet semmit, egyedül a fiúknak tanácsolja a rögtöni menekülést.¹³⁸

A cél tehát megvalósult: tisztára mosták Istvánt a vértől, igazolták — Vazulnak Szent István általi jelölésével — a Vazul-fiak trónjogosultságát. S hogy erre a mesére mennyire szükség lehetett, azt a hercegeket Vazul fiainak tartó XIV. századi Zágrábi Krónika és a XV. századi Utino János bizonyíthatja. Többet éppen ezért igen korai forráson alapulónak gondolták a sok helyütt írott forrás, a krónika használatának jeleit mutató Zágrábi Krónikát.¹³⁹ Feltevésünk szerint a szerző talán a szóhagyomány alapján is visszahelyettesíthette Szár Lászlóé helyébe Vazul nevét. Utino János király-

¹³² Ann. Alt. Mai. 23.

¹³³ VÁCZY PÉTER: LK 1940—1941. 310—311.

¹³⁴ SRH I. 312. — L. TÓTH SAROLTA: i. m. 38—39.

¹³⁵ SRH I. 319.

¹³⁶ Ann. Alt. Mai. 25.

¹³⁷ GERICS JÓZSEF: A Tátony nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez. Történelmi Szemle, 9 (1966) 10. old. 55. jegyz.

¹³⁸ SRH I. 319—321.

¹³⁹ KARÁCSONYI JÁNOS: Szent-Gellért, csanádi püspök, élete és művei. Bp. 1887. 265; DOMANOVSKY SÁNDOR: A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Századok 39 (1905) 543; IFJ. HORVÁTH JÁNOS: IJK 1955. 352; GERICS JÓZSEF: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái 79. old. 173. jegyz.; CSÓKA J. LAJOS: i. m. 344—347.

jegyzékét illetően teljesen indokolatlannak látszik egy „ösgesta” forrásként feltételezése,¹⁴⁰ Vazulnak a hercegek apjaként való előfordulása¹⁴¹ alkalmasint élő hagyományból is magyarázható, jelezvén azt, hogy még a XV. században is élhetett a helyes tradíció.

A XII—XIII. század fordulóján tehát az István-kép jelentősen módosult, ennek méltó betetőzését a halálára következő három éves gyász leírása adta meg.¹⁴² A XIII. század elején élt szerző méltán érezhette — a korábbi legendáris és krónikás anyag alapján — szegényesnek a szent király halálának és siratásának megörökítését. A hiány pótlására a László-legendát hívta segítségül, annak eredendően Lászlóra vonatkoztatott passzusát¹⁴³ vitte át Istvánra, amint ezt Csóka J. Lajos kimutatta.¹⁴⁴ Ezzel, vagyis István halála tragikus voltának, egyszersmind István jelentőségének ilyen történet kiemelésével krónikásunk nyíltan szembefordult ama eredeti, a kisebbik István-legendában és Hartviknál¹⁴⁵ tükröződő hagyománnyal, mely szerint István hosszú ideig jeltelenül, elfeledve feküdt sírjában.

IV.

A XIII. század 30-as éveinek történeti gondolkodásáról a feltehetően IV. Béla ifjabb király környezetében készült, Riccardus Relatio-jában Gesta Ungarorum címmel idézett krónikás alkotás,¹⁴⁶ továbbá Albericus Trium Fontium Magyarországról származó *szöbéli* értesüléseket¹⁴⁷ felhasználó világkrónikája¹⁴⁸ tájékoztat.

Géza fejedelemnek a XII—XIII. század fordulóján, illetve még korábban megrajzolt, István mellett eltörpített beállítása teljesen korszerű lehetett a IV. Béla ifjabb király alatti történeti műben. Riccardus még erősen kivonatos szövegebe is átveszi, hogy István volt a magyarok első királya, s mind a Riccardus által hivatkozott Gesta Ungarorum, mind Albericus Istvánnak tulajdonítja a magyarok megtérítését, és ezzel eltagadja Géza keresztény voltát, illetve térítő munkáját.

István alakjának megformálásában is jórészt a XIII. század elején kialakított kép dominált. Világosan látszik ez Albericusnál, aki szerint István prédikálásával térítette meg a magyarokat. Csóka J. Lajos mutatta ki, hogy ez kései hagyomány¹⁴⁹ a nagyobbik (és Hartvik-féle) István-legendáma eredeti beállításával szemben, hogy István nem vett részt a hithirdetés munkájában.¹⁵⁰ Hasonlóan kései korból származó

¹⁴⁰ GYÖRFFY GYÖRGY: Egy krónikahely magyarázatához. Történelmi Szemle, 9 (1966) 31. — L. másképpen VÁCZY PÉTER: LK 1940—1941. 318, 334.

¹⁴¹ M. FLORIANUS: Historiae Hungaricae fontes domestici. Scriptorés III. Quinque-ecclesiis 1884. 267.

¹⁴² SRH I. 322.

¹⁴³ SRH II. 522.

¹⁴⁴ CSÓKA J. LAJOS: i. m. 529—533.

¹⁴⁵ SRH II. 399, 432—433.

¹⁴⁶ Uo. 535—536. — Erről l. előadásunkat — „Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól (Riccardus és Albericus tanúsága)” —, mely a Magyar Tudományos Akadémiai Középkori Munkabizottságának „Középkori történetírásunk kritikus pontjai” című tudományos ülészakán 1971. nov. 5-én hangzott el.

¹⁴⁷ PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt² II. 605; SEBESTYÉN GYULA: „Gyászmagyarok”. Adalékok a középkori énekmondók történetéhez. Ethnographia, 11 (1900) 49; GOMBOS F. ALBIN: i. m. 571. old. l. jegyz.; LATZKOVITS LÁSZLÓ: Alberik világkrónikájának magyar adatai. Forrástanulmány. Szeged 1934. 87—92; DÖRY FERENC: i. m. 576—577; GÁRDONYI ALBERT: i. m. 7; ERDÉLYI LÁSZLÓ: Ötven historicus szentistváni emlékművei. Sok tisztázott alapvető probléma 18; ERDÉLYI LÁSZLÓ: Krónikáink kritikai ismertetése. Szeged 1943. 13.

¹⁴⁸ Catalogus I. 26.

¹⁴⁹ CSÓKA J. LAJOS: i. m. 414—415.

¹⁵⁰ SRH II. 386, 420.

információból eredhet Albericus ama közlése is, hogy Istvánt Adalbert térítette meg.¹⁵¹

Eme, az 1230-as években élt krónikásnak kell tulajdonítanunk Gizella királyné személyének sötétre festését. A szakirodalom e problematikával, illetve az átfestés kronológiájával kapcsolatban eltérő véleményeket alkotott. Gizella befeketítését egy sor kutató már a XI. századra (I. András, illetve Szent László korára),¹⁵² más a XII. századra, III. István idejére,¹⁵³ ismét más a XIII. századra¹⁵⁴ helyezte. Gombos F. Albin azt hangsúlyozza, hogy a külföldi írók csupa jót írnak Gizelláról, s ezzel egyedül Albericus állítja szembe a maga, Gizellára nézve dehonesztáló véleményét.¹⁵⁵ Olyan nézetek is hangot kaptak, hogy Gizella portréja a Gertrúddal, II. András hitvesével történt összekeveredés révén alakult sötétté.¹⁵⁶ A kérdés már csak a nagyon eltérő állásfoglalások miatt is igen alapos, körültekintő vizsgálatot igényel.

A kiindulópont feltétlenül csak az lehet, hogy legkorábban a XIII. század második-harmadik évtizedében válhatott Gizella alakja sötétté. Az ezt megelőző idők anyagából egyetlen forrás sem bizonyítja figurájának negatív voltát, s ami még döntőbb: az átfestéshez nem volt meg a tárgyi alap.

Mit tudunk a krónika szörnyetegként ábrázolt Gizellájáról?

1. Gizella a kezdeményezője Vazul megvakításának.¹⁵⁷ Ez nyilván nem lehetett alap az átfestésre, hiszen egyrészt — mint láttuk — Istvánt a megvakítás bűne alól már a XIII. század eleji krónikás felmentette azzal, hogy a tett ódiumát Sebušra kente, másrészt pedig — még ha a korábbi krónika-redakció nem is végezte volna el ezt — semmi ok nem lett volna arra, hogy a szent király mentésének maga a — korábban igen pozitívan ábrázolt — hitves essék áldozatul, az ódiumot teljes joggal átruházhatták volna másra. Ez a mozzanat tehát feltétlenül másodlagos, járulékos tényező.

2. Gizella a német Pétert akarta trónra helyezni, célja az volt, hogy kénye-kedve szerint cselekedhessék, és Magyarország — szabadsága elvesztésével — a németeknek vettessék alá.¹⁵⁸ Ez világos beszéd: Gizella német volt, „német uralom” megteremtésére törekedett.

Kétségtelen, hogy ez a beállítás nem igaz, minden korábbi hagyománnyal ellentétes. Mi lehetett mégis kidolgozásának és írásba foglalásának oka? Csak egy dologra lehet gondolni: volt egy másik magyar királyné, aki szintén német volt, s aki szintén „német uralom” (= a vezető tisztségek jó része németek kezén van, a királyi udvar „tüzenél” jobbára németek melegszenek) megteremtésére törekedett: ez Gertrúd volt. S hogy miért csúszott vissza a szituáció csaknem 200 évet, arra kielégítő magyarázatul szolgálhat, hogy IV. Béla igen szerette anyját,¹⁵⁹ nem lehetett dehonesztálni

¹⁵¹ L. CSÓKA J. LAJOS: i. m. 426, 652.

¹⁵² HÓMAN BÁLINT: i. m. 89; DEÉR JÓZSEF: i. m. 116—117; VÁCZY PÉTER: LK 1940—1941. 315; GYÖRY JÁNOS: Adalékok XI. századi krónikánkhoz. Egyetemes Philológiai Közöny, 67 (1943) 218; GUOTH KÁLMÁN: Esmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban. Erdélyi Múzeum, 49 (1944) 325. old. 59. jegyz.; BERKOVITS ILONA: i. m. 83; IFJ. HORVÁTH JÁNOS: Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél. Magyar Nyelv, 51 (1955) 152; BÓNIS GYÖRGY: i. m. 143; MÁLYUSZ ELEMÉR: A Thuróczy-krónika és forrásai. Tudománytörténeti tanulmányok 5. Bp. 1967. 34.

¹⁵³ CSÓKA J. LAJOS: i. m. 416—417.

¹⁵⁴ PAULER GYULA: Szent-István és alkotmánya. Századok, 13 (1879) 123. old. 6. jegyz.

¹⁵⁵ GOMBOS F. ALBIN: i. m. 571. old. 1. jegyz.; GOMBOS F. ALBIN: Szent István a középkori külföldi történetírásban. SZIE III. 320.

¹⁵⁶ ERDÉLYI LÁSZLÓ: Krónikáink atyja Kézai. Szeged 1933. 15; LATZKOVITS LÁSZLÓ: i. m. 81; ERDÉLYI LÁSZLÓ: Ötven historicus szentistváni emlékművei. Sok tisztázott alapvető probléma 157.

¹⁵⁷ SRH I. 320.

¹⁵⁸ Uo. 322—323.

¹⁵⁹ HÓMAN BÁLINT—SZEKFŰ GYULA: i. m. I.^o 501—504.

a trónörökös egyik szülőjét, az élő király néhai feleségét, akit igen megtisztelően emleget okleveleiben II. András. (A történeti salto mortale kialakulásáról tanúskodhat, hogy míg az 1210-es, 20-as években — mint láttuk — kegyes emlékének nevezik az oklevelek Gizellát, addig 1230-ban a királyi kancellária minden bókoló körülírás nélkül említi nevét.¹⁶⁰)

Gertrúd tehát tabu volt, s e tabu tiszteletben tartása a lejegyző mögött álló erőknél a királlyal, illetve az ifjabb királlyal szembeni gyengeségét, azaz a királyi hatalom tiszteletét, mindenesetre legalábbis a királyi hatalom előtti meghunyászkodásukat mutatja. S hogy a krónikás mégis véghez viszi szándékát, azaz Gizellára ruhazza a Gertrúd iránt érzett ellenszenvet, az a probléma súlyosságát jelzi. S hogy ez a probléma a hatalomból kiszorultak tiltakozása volt a feudális udvar „húsfazeka” közelében Gizella-Gertrúd jóvoltából ülő német tisztségviselők ellen, alig kétséges.

A magyar krónika elemzése tehát önmagában is arra mutat, hogy Gertrúd „tulajdonságait” Gizellára ruházták.

Ezt emeli a bizonyosság fokára Albericus vitathatatlanul magyar információból eredő adata: „Gizella királyné, mint mondják, sok rosszat tett azon a földön [ti. Magyarországon], és végül a szent király halála után érdemei szerint megölték.” Itt egy mozzanattal több örökített meg, mint a magyar krónikában: Gizella megölése. Ez természetesen nem igaz,¹⁶¹ de Gertrúdot valóban megölték. Az erőszakos halál Gizellára transzferálása azonban megmaradt a szóbeliség szintjén (nyilván a szent királyra nézve lett volna dehonesztáló), így ezt a momentumot a magyar krónikás nem írta le. Állásfoglalásunkban tehát Erdélyi László és Latzkovits László véleményéhez csatlakoztunk,¹⁶² de — úgy véljük — Gizellával és Gertrúddal kapcsolatban nem lehet szó „összekeverésről”.¹⁶³ nagyon határozott, céltudatos történelemhamisítás ez. Tóth Zoltán véleményét osztjuk: „a Gizella emlékét befekettítő szemlélet... tudatos”.¹⁶⁴ A fentiek ismeretében kétségtelen, hogy Gizella bekapcsolása Vazul megkínálásának históriájába egészen másodlagos jelenség.

A krónika még egy mozzanatot közöl Gizelláról: Péter testvére volt.¹⁶⁵ Hogy eme — természetesen hamis — beállítás e korból, az 1230-as évekbeli Gestából származtatható, Albericus bizonyítja, aki szintén testvérinek ismeri a Gizella és Péter közti viszonyt.¹⁶⁶ Ahhoz, hogy Pétert és Gizellát testvérré lehessen tenni, törölni kellett az Altaichi Évkönyv ama, a magyar krónikába átkerült tudósítását, miszerint Péter és Gizella ellenséges viszonyban voltak,¹⁶⁷ aminek emlékét — mint már szó volt róla — Mügel német és latin nyelvű krónikája őrizte meg.¹⁶⁸

Világos: nagy okának kellett lennie, hogy Péter és Gizella igen közeli kapcsolatba kerüljenek egymással. Következtetéseinket két úton tehetjük meg.

1. Ha a történet e részét mintegy kulcsregényként fogjuk fel, azaz ha Gizella legtöbb jellemvonása Gertrúdeből táplálkozott, s ha Gizella szab irányt Péter ural-

¹⁶⁰ GEORGIVS FEJÉR: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis III. 2. Budae 1892. 211—212. (Krit. jegyz. I. 462. szám.) — L. még WENZEL GUSZTÁV: Árpádkori új okmánytár XI. Monumenta Hungariae Historica. Első osztály. Bp. 1873. 250. (1232. évi nem-királyi oklevél.)

¹⁶¹ L. DÖRY FERENC: i. m. 576—583.

¹⁶² L. fentebb, 156. jegyz.

¹⁶³ ERDÉLYI LÁSZLÓ: Ötven historicus szentistváni emlékművei. Sok tisztázott alapvető probléma 157.

¹⁶⁴ TÓTH ZOLTÁN: Századok 1947. 47.

¹⁶⁵ SRH I. 322.

¹⁶⁶ Catalogus I. 26.

¹⁶⁷ Ann. Alt. Mai. 24.

¹⁶⁸ SRH II. 153, 259.

kodásának a „német uralom” megteremtése felé, akkor aligha kétséges, hogy Péterre II. András gyűlöletes, vagy annak vélt vonásai vetődtek vissza. E vonalon tehát igazolódik Berkovits Ilona megállapítása: „amikor a krónikások egy, az egyház és uralkodójuk által is elismert bűnös király tetteit írják meg, rávetítik saját koruk uralkodó osztályának bűneit, saját királyaik kegyetlenkedéseit, nyilván nem egyszer személyes élmények alapján... Így a Képes Krónika szövegében a korábbi idők egyik udvari krónikása a feudális királyok udvarának erkölceit a gyűlöletes Péter király életében örökíti meg”.¹⁶⁹ Nyilvánvaló: a lejegyző társadalmi rétege nem mert frontális támadást intézni az élő király ellen, ezért megkereste a modellt, s azt az amúgy is negatív színnel ábrázolt, az Altaichi Évkönyvből származó adat szerint a németek iránt szívélyes Péterben meg is találta.

2. Elekes Lajos hívta fel a figyelmet arra, hogy a „kiséretek hatalomharca világosan kirajzolódik a trónküzdelmek előtérben álló dinasztikus — ... különböző eszmékkel, jelszavakkal indokolt — céljai mögött. Az uralomváltozás a kíséretek, a tanács, az előnyökkel járó vezető tisztségek cseréjét jelenti, ami a hatalom gyakorlásából kiszorított elemek tiltakozását váltja ki. A krónika ilyen zúgolódás emlékét jelzi, amikor különböző csúfnevek kíséretében megemlíti, hogy Péter németekkel és olaszokkal vette körül magát.”¹⁷⁰ Mint tudjuk, a krónika a „német uralom” megteremtésével vádolja Pétert, márpedig — Marczali Henrik helyes megállapítása szerint — „alig lehet kétségünk a felől, hogy az [ti. a Péter-kép] későbbi benyomások alapján készült, tán II. Endre korában, midőn először lehetett szó nálunk németek uralmáról és zsarnokságáról.”¹⁷¹ Világos: Péterrel kapcsolatban a krónikában azok tiltakozása kapott hangot, akiket II. András németjei szorítottak ki az uralomból.

E megállapításokból két következtetés adódik. Egyrészt: Péter-II. András elítélésének lejegyzése „az élmény közvetlensége”,¹⁷² a „szenvédélyes harag”¹⁷³ folytán az elszenvedett sérelmekhez közeli időre mutat. Joggal feltehető: az írásba foglalás még II. András életében, de nyilván csak IV. Béla ifjabb király környezetében történhetett, akinek hívei kétszeresen háttérbe voltak szorítva II. András alatt. Másrészt: a krónika heves németellenessége semmiféle nacionalizmust, semmiféle nemzeti érzést nem takar.¹⁷⁴ A látszat és a valóság ellentétét Molnár Erik oldotta fel: Péter németjei és a magyar urak érdekellentéte „felületesen nézve nemzeti ellentétnek látszik, s valóban a nemzeti szabadság és az idegen zsarnokság ellentétének ideológiai képében jelent meg... Valóban azonban csak arról van szó, hogy az úri érdekharcokban a szembenálló csoportok különböző etnikai elemek képviselői voltak, s ezért e csoportok harci ideológiájában az etnikai ellentétek is szerephez jutottak. A magyar urakat az uralkodó osztályban a német urak egységesen háttérbe szorították. Az

¹⁶⁹ BERKOVITS ILONA: i. m. 93.

¹⁷⁰ ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig, Kossuth 1964. 74.

¹⁷¹ MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában (1038—1301). SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): A magyar nemzet története II. Bp. 1896. 11.

¹⁷² IFJ. HORVÁTH JÁNOS: MNY 1955. 153.

¹⁷³ GERICS JÓZSEF: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái 73.

¹⁷⁴ L. ennek kapcsán DEÉR JÓZSEF: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. A Magyarságtudomány tanulmányai III. H. é. n. 6; MÁLYUSZ ELEMÉR: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok, 73 (1939) 264—290; GUOTH KÁLMÁN: Egy forrás két történet szemlélet tükrében. Századok, 76 (1942) 60, 63; MOLNÁR ERIK: Ideológiai kérdések a feudalizmusban. Történelmi Szemle 4 (1961) 271—272; MOLNÁR ERIK: Nemzet és haza (Ideológiai kérdések a feudalizmusban). A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történelmi Tudományok Osztályának Közleményei, 11 (1961) 102; KRISTÓ GYULA: i. m. 27. old. 165. jegyz. — L. még másként MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában (1038—1301) 10; J. HUIZINGA: Patriotizmus, nacionalizmus. Danubia é. n. 20.

előbbiek az egységes sérelem következtében egységesen mint magyarok léptek fel a »szabadságukat«, vagyis az uralmuk szabadságát sértő idegen »zsarnokság« ellen. S az etnikai különbségeket az érdekharc ideológiai területén fegyvernek használták, ...becsmérelve az idegen sajátosságokat, mint az idegen nyelv hangzásának keménységét vagy lágyágát. De azzal a gondolattal, hogy az etnikai közösség tagjai szorosán összetartoznak, itt nem találkozunk.¹⁷⁵

Világos: a krónikában a Gizella—Péter-történet kapcsán a Gertrúd—II. András-időszak stilizált képét kapjuk azok szemüvegén át nézve, akik éppen Gertrúd és II. András korában a németek nagymérvű beáramlása idején a német előkelők miatt szorultak ki a hatalomból, s sérelmeiket etnikai síkra terelték. Ezek a nagyúri elemek nyilván IV. Béla ifjabb király táborába tartoztak, hiszen valószínű, hogy Béla is magáévá tette a Péter—II. András-portré egyes motívumait.

V.

A XIII. század közepére tehát alapvonásaiban kialakult I. Istvánról és családjáról az a sententia, amely a XIV. századi krónikakompozícióba átkerülve évszázadokra megszabta a korai magyar történelem e nagy alakjáról és kortársairól, rokonairól alakítható kép körvonalait. Istvánnak és családtagjainak alakja időről-időre olyanná formálódott, értékelésük úgy változott, amint a figurájukat felvázoló kor, továbbá a felvázolást szellemileg sugalló társadalmi rétegek igénye megszabta. Ám ez a megállapítás nemcsak történetírásunkra, hanem himnuszköltészetünk egyes darabjaira is maradéktalanul érvényes. Klaniczay Tibor húzta alá, hogy „ez a látszólag egy tónusú, minden darabjában ugyanazt az eszményt hirdető s hasonló gondolatokat variáló »égi« költészet — ha nagyon áttételes módon is — függvénye maradt a földi változásoknak, sőt gyakran egészen reális érdekek szolgálatában állott.”¹⁷⁶ Szent István verses históriája, mely az 1280-as években készült, a magas egyházi köröknek, főleg Lodomér érseknek és környezetének az Attila-kultusszal szembeni állásfoglalására mutat rá,¹⁷⁷ egyszersmind tájékoztat bennünket az István-portré XIII. század végi helyzetéről. A himnusz névtelen írója, egy esztergomi Ágoston-rendi szerzetes — bár a „szentet” is bemutatja — elsősorban a pogány magyarságot megfélemező, harcos uralkodót látta és láttatta Istvánban. „Ennek a politikus István-képnek a kialakításában polemikus szándék érvényesült: a pogány Attila kultuszával s a pogánykodó László-királyal szemben magasra emelni az államalapító szent király eszményét mint uralkodó-ideált: ez volt a királlyal és a nemességgel szembenálló főpapi körök válasza Kézainak.”¹⁷⁸

Így nő át már az Árpád-korban István személye, neve a politika fémjelzőjévé, aminek további vizsgálata azonban már nem lehet e tanulmány feladata.

¹⁷⁵ MOLNÁR ERIK: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig². Bp. 1949. 146—147.

¹⁷⁶ KLANICZAY TIBOR: A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. 1964. 112.

¹⁷⁷ MEZEY LÁSZLÓ: Szent István XIII. századi verses históriája. Magyar Századok. Bp. 1948. 41—51.

¹⁷⁸ KLANICZAY TIBOR: i. m. 112 — L. még MEZEY LÁSZLÓ: Szent István XIII. századi verses históriája 41—51.

Gyula Kristó:

ÉTIENNE LE IER ET SA FAMILLE DANS NOTRE HISTORIOGRAPHIE DE L'ÉPOQUE DE ÁRPÁD

L'auteur de l'étude se charge d'esquisser: comment sont les portraits dessinés du roi fondateur d'État, de Saint-Étienne ou Étienne le Ier (997—1038) et des membres de sa famille par les chroniqueurs hongrois des différentes époques.

1. À la fin du XIe siècle on a fait d'Étienne (qui a été canonisé en 1083) une image légendaire, on a mis en relief son activité ecclésiastique. L'aurole de la sainteté du roi a ensoleillé même la figure de sa femme allemande, Gisèle. La chronique de la fin du XIe siècle parle en détail et avec des mots qui conviennent à sa sainteté de fils d'Étienne le Ier, d'Émeric qui a été lui-aussi canonisé en 1083. Vazul qui était le neveu du roi et que le roi avait fait aveuglé et qu'il avait rendu sourd pour le rendre incapable à régner, a été condamné par la chronique primitive à cause de son penchant païen. Mais ses enfants — Levente, André (1046—1060) et Béla (1060—1063) dont les deux derniers sont parvenus plus tard au trône hongrois et dont les descendants régnaient en Hongrie jusqu'à la fin de l'époque de Árpád — n'étaient pas exilés selon la chronique (d'ailleurs c'est ce qui s'est passé dans la réalité) mais tout au contraire c'est leur justification par le roi Étienne qui peut être lue dans les chroniques.

2. Dans les chroniques de XIIe siècle une mode de représentation d'Étienne qui n'a pas négligé les éléments mondains est déjà apparue mais n'a pas pu pousser à l'arrière plan la mise au point qui a vu en Étienne avant tout un saint. Le portrait de Gisèle et d'Émeric n'a pas changé considérablement relativement à la rédaction précédente, tout au plus une légende d'Émeric née au XIIe siècle a exercé une influence féconde au texte de la chronique. Contrairement à cette légende on a considéré au XIIe siècle — en relation de l'apparition du prétendant Borics — comme aïeul de la maison régnante au lieu de Vazul l'autre neveu non compromis d'Étienne, Ladislav Szár.

3. Au tournant du XIIe et XIIIe siècles les éléments ecclésiastiques et mondains se mélangent dans le personnage d'Étienne le Ier et pour mettre en relief sa personnalité devenue mythique, les sources de cette époque ont poussé à l'arrière plan son père, le prince Géza. Après la canonisation de Ladislav (1192) il s'est prévalu une conception qualifiant la dynastie de Árpád „une famille des rois saints”. Le souvenir d'Émeric s'est tant transfiguré qu'on l'a considéré comme seul fils d'Étienne contre la réalité, auprès de qui les frères de chair et de sang n'ont pas pu exister. Ce qui montre la survivance de la conscience de la descendance de Vazul c'est qu'on a rejeté la faute de l'aveuglement de Vazul sur Sebus et pour acquitter Étienne de cet acte de terreur Étienne a été représenté comme s'il s'est été forcé à élever au trône Vazul. Par cela on a ramené le droit de la succession au trône de la maison de Vazul directement à Étienne.

4. Dans les années 1230 on a nié le christianisme et le travail apostolique de prince Géza. On a projeté le personnage du roi André II (1205—1235) au roi Pierre désigné effectivement par Étienne (1038—1041; 1044—1046), et les qualités de la femme allemande d'André II, Gertrud, assassinée en 1213, ont été attribuées à la femme d'Étienne, Gisèle qui a été considérée même comme instigatrice de l'aveuglement de Vazul par le chroniqueur. C'est ainsi que les notabilités privées du pouvoir de l'entourage du fils d'André, Béla, le roi plus jeune, ont protesté contre la „domination allemande” en Hongrie de l'époque d'André.

5. Jusqu'au milieu du XIIIe siècle il s'est créé d'Étienne le Ier et de sa famille une opinion générale qui a déterminé l'image qu'on a pu former pendant les siècles suivants. Le contour de leurs personnages est devenu tout le temps fonction de l'exigence de l'époque en question: on a choisi de leurs qualités et de leurs actes ceux dont ils avaient besoin. La légende rimée de Saint-Étienne née en 1280 environ a opposé par exemple le personnage d'Étienne au culte de Attila répandu à la cour du roi païen, Ladislav Kun (1272—1290).

Le personnage, le nom d'Étienne le Ier est devenu déjà à l'époque de Árpád et même plus tard le poinçon de garantie de la politique en place.

ИШТВАН I И ЕГО СЕМЬЯ В НАШЕЙ ИСТОРИОГРАФИИ ЭПОХИ АРПАДОВ

В статье делается попытка показать, как изображались основатель государства Иштван I или Святой (997—1038) и члены его семьи венгерскими хронистами разных эпох.

1. В конце XI века писали об Иштване, который был причислен к лику святых в 1083 г., как о легендарном лице и подчёркивали его церковную деятельность. ореол святости короля окружал и образ его немецкой жены Гизелы. Подробно и в соответствии с святостью сына Иштвана говорилось в хронике конца XI в. и об Имре, который был канонизирован также в 1083 г. Василий, двоюродный брат короля, который был ослеплён и оглушён Иштваном, чтобы сделать его негодным для престола, в ранней хронике осуждается из-за его языческой склонности, но его сыновья — Левенте, Андрей (1046—1060) и Бела (1060—1063), из которых последние два впоследствии стали венгерскими королями, и потомки которых весь период династии Арпадов занимали венгерский престол — уже не были сосланы по хронике (как в действительности), а летописец оправдал Иштваном.

2. В хронике XII в. появляется изображение Иштвана, в котором уже встречаются и светские мотивы. Однако они не могли оттеснить на второй план представление, рассматривающее Иштвана как Святого. Образы Гизелы и Имре значительно не изменились по сравнению с ранними редакциями, только легенда об Имре, возникшая в XII в., подействовала благотворно на хронику. Несмотря на это, в XII в. „назначается” радоначальником царствующей семьи вместо Василия (в связи с выступлением претендента на престол Борича также) Ласло Сар, другой, не скомпрометированный двоюродный брат короля Иштвана.

3. В конце XII и начале XIII в. в образе Иштвана смешиваются церковные и светские элементы. В интересах подчёркивания его мифической личности, источники этого периода меньше говорят об отце, князе Гейза. После канонизации Ласло (1192) складывается точка зрения, по которой династия Арпадов — „род святых королей”. Память Имре стала настолько одухотворённой, что Имре — в противоположность действительности — считался единственным сыном Иштвана, и таким образом рядом с ним братья и сёстры из плоти и крови были немислимы. Тот факт, что неприятности, вытекающие из ослепления Василия, свалили на Шебуша и Иштвана изображали человеком, который готов был бы помочь Василию вступить на престол, говорит о сознании происхождения от Василия с одной стороны, а с другой — о стремлении к очищению Иштвана от крови. Этим правомочие ветви Василия на престол непосредственно связывается с Иштваном.

4. В хрониках 1230-х годов отрицали, что князь Гейза был христианином и что он развёртывал миссионерскую деятельность. Качества образа короля Андрея были перенесены на короля Петра (1038—1041; 1044—1046), которого в действительности назначил Иштван, а качества Гертруды, убитой в 1213 г. немецкой жены Андрея II — на Гизелу, жену Иштвана, которую хронист считает застрельщицей ослепления Василия. Так протестовала устраненная немцами от господства знать двора молодого короля Бела, сына Андрея II против „немецкого господства” времени правления Андрея.

5. К середине XIII в. сложился трафарет об Иштване и его семье, который в течение веков определял контуры возможной картины о них. Контуры их фигуры всегда находились в зависимости от требований данного периода. Из их поступков и качеств выбирались только те, которые необходимы были для подтверждения идеала времени. Так, например, возникшая в 1280-х годах история в стихах об Иштване противопоставляет образ Иштвана культу Агилы, языческого гуннского короля, который наблюдался во дворе короля Ласло Куна (1272—1290).

Имя и личность Иштвана уже в период правления династии Арпадов, а также и в последующие времена являлись выразителями данной политики.